

POPULARNA KULTURA IDE U RAT – *SUDRUG*,
BOJNI LIST ZAGREBAČKE 25. DOMOBRANSKE
PJEŠAČKE PUKOVNIJE (1915. – 1918.)

Filip Hameršak

UDK: 050(497.5)''1915/1918''

Od ukupno pet poznatih bojnih listova barem djelomične hrvatske provenijencije, list *Sudrug* zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije jedini je gotovo u cijelosti dostupan istraživačima. Od 25. rujna 1915. do 24. listopada 1918. tiskana su ukupno 84 broja, uglavnom na ruskom, manjim dijelom na talijanskom bojištu, opsega četiri do 16 stranica, u nakladi po svoj prilici manjoj od 100 primjeraka, pri čem su borbe narušavale planirani tjedni tempo izlaženja. Glavninu brojeva uredio je pričuvni natporučnik Ivo Klučka, inače zagrebački gimnazijski profesor, među suradnicima bili su Branimir Knežević, Milivoj Jambrišak, Rikard Kraus i Kosta Premužić, no većinu prinosa potpisali su danas nepoznati dočasnici i domobrani, a dio je ostao skriven iza pseudonima. Autorova raščlamba tematskih slojeva, odjeka i recepcije *Sudruga* zasnovana je na inozemnim radovima o sličnim vojničkim listovima te na hrvatskoj literaturi o usmenoj, pučkoj i popularnoj kulturi. Zaključno, ustanovljuje se da je riječ o vrijednom izvoru za raznolike pristupe književne, kulturne i vojne povijesti, kojega bi valjalo uzeti i kao poticaj za produbljenija istraživanja. Kao ilustracija poetičkoga šarenila *Sudruga*, prijepis deset u njem objavljenih izvornih pjesama dan je u prilogu.

Ključne riječi: Austro-Ugarska; Hrvatska; Prvi svjetski rat; domobranstvo; bojni listovi; popularna kultura

BOJNI LISTOVI – OD EFEMERE DO RARITETA

Uza sve ostalo, za milijune mobiliziranih muškaraca Prvi svjetski rat značio je godine provedene daleko od obitelji, posla i uopće naučenih društvenih uloga. Udio vojnika u odnosu na pučanstvo varirao je od zemlje do zemlje, najčešće ovisno o širim modernizacijskim postignućima, a znatno se razlikovala i razina njihove pismenosti. Ne samo zbog udaljenosti, već i zbog raznih oblika nadzora, većina je vojnika bila više-manje odsječena od uobičajenih načina javne komunikacije, ionako u izvanrednim okolnostima podvrgnute i preventivnoj cenzuri i aktivnoj propagandi.¹ Silom prilika, središte njihova svijeta počesto su postale temeljne vojne postrojbe – pukovnije, nešto rjeđe bataljuni.²

Čim su se bojišnice malo ustalile – a i nakon što se shvatilo da rat neće svršiti do Božića – stotine su takvih pomičnih gradića započele s izdavanjem bojnih listova, rovovskih novina ili frontaških časopisa, kako su se već gdje zvali. Uz neizbježno perpetuiranje službenih ratnih ciljeva, vojnike su nastojali i poučiti i zabaviti, i dirnuti i opustiti, otvarajući svoje stranice i raznim spontanim zadirkivanjima, pučkim, popularnim, pa i neprijeporno umjetničkim oblicima.³ Pokretani na svoj način »odozdo«, u nižim

---

¹ Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Ljevak d.o.o., Zagreb, 2013., str. 171-173, 256-257, 609-615.

² U načelu, bataljuni su imali 600 do 1200 ljudi, pukovnije pak tri ili četiri, iznimno i pet bataljuna, no zbog gubitaka i neredovite popune, brojevno je stanje znalo biti i znatno manje.

³ U razumijevanju fenomena pučke i popularne književnosti odnosno kulture, nadovezujem se na razmatranja: Divna Zečević, »Pučka književnost«, u: *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 1, Liber-Mladost, Zagreb, 1978., str. 357-365; Dean

dijelovima vojne hijerarhije, nerijetko izvan dohvata službene preventivne cenzure, bili su razmjerno otvoreni autorskim prinosima čitatelja, s kojima su redovito činili osobitu, prilično malobrojnu komunikacijsku zajednicu.

Tako se barem već tridesetak godina navodi u radovima o britanskim, njemačkim i francuskim bojnim listovima. Na tomu tragu prepoznati su oni i kao vrijedan izvor za vojnu, književnu i šire shvaćenu kulturnu povijest Prvoga svjetskog rata, naročito za one pristupe u kojima je težište na što izravnijem proučavanju ratne svagdašnjice ili pak odjeka međunarodnih i nacionalnih zbivanja na raznovrsnim mikrorazinama.⁴

Nasuprot tomu, hrvatski bojni listovi Prvoga svjetskog rata gotovo su potpuna nepoznanica, zacijelo ne samo zbog svih političkih, a i društvenih promjena do kojih je došlo od listopada 1918., nego i zbog dugo prevladavajućega temeljnoga shvaćanja da – uostalom, poput stripova, roto-romana i erotskoga ili pornografskoga tiska – ne zaslužuju ni proučavanje, ni prikupljanje, niti minimalno evidentiranje.⁵

Duda, *Kulturalni studiji*, AGM, Zagreb, 2002., str. 7-37 i 95-119; Maja Bošković Stulli, »Pučka književnost«, u: *Enciklopedija hrvatske književnosti*, sv. 3, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2011., str. 499-501; Duda, »Popularna književnost«, op. cit., str. 419-421.

⁴ Općenito vidjeti Robert L. Nelson, »Feldzeitungen«, u: *Encyklopädie Erster Weltkrieg*, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002., str. 849-850, koji navodi da je poznato oko 200 francuskih te po stotinjak britanskih i njemačkih bojnih listova, pri čem je ishodišni broj mogao biti i dvostruko veći, posebice ako se uključe listovi vojnih postrojba više razine, zarobljeničkih logora i sl. Za detaljniju raščlambu britanskih i manjega dijela francuskih listova usp. napose John G. Fuller, *Troop Morale and Popular Culture in the British and Dominion Armies 1914-1918*, Clarendon Press, Oxford, 1990., str. 6-20, 181-185. Izbor njemačkih listova digitaliziran je i dostupan na portalu Heidelberškoga sveučilišta, gdje se može naći i popis starije literature – *Deutschsprachige Feldzeitungen des Ersten Weltkrieges* (http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/feldzeitungen_info.html; pristup 20. II. 2017.).

⁵ O promjenjivim knjižničarskim shvaćanjima usp. npr. Ana Lešković i Daniela Živković, »Efemerna građa i sitni tisak: opseg pojmova u Hrvatskoj i svijetu«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, LIV/2011., br. 1/2, str. 120-134.

Naime, osim što su donedavno spominjani jedino u memoaristici, ne čuvaju se oni u javnim knjižnicama, i nema ih niti u najpotpunijim bibliografskim pregledima.⁶ Naslovni list *Sudrug* zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije sretna je iznimka jer glavina je njegova niza dostupna u Hrvatskom državnom arhivu,⁷ a i na internetskom portalu te ustanove posvećenom Prvom svjetskom ratu.⁸ Da nije toga slučaja, znali bismo za nj jedino posredno, slijedom prijepisa iz novina *Obzor* uvrštenoga u *Davne dane* Miroslava Krleže⁹ te iz ratnoga dnevnika Stjepana Kolandera, koji se zadnjih godina iz dana u dan objavljuje na mrežnim stranicama Hrvatskoga povijesnog muzeja.¹⁰

Primjerice, jedino zahvaljujući kratkim obavijestima objavljenima u *Sudrugu*, zna se da su od 1917. svoje bojne listove izdavale i karlovačka 26. (*Graničar*) i sisačka 27. (*Banovac*) domobranska pješačka pukovnja.¹¹ Pri također karlovačkoj 96. pješačkoj pukovnji pokrenut je još 1915. list *Brocak*,¹² kojega se broj ili dva čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju; uređivao ga je budući novinar i planinar Vladimir Horvat (1891. – 1962.), a

---

⁶ Usp. npr. *Grada za bibliografiju jugoslavenske periodike*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1955.

⁷ Zbirka Razni ratno-povijesni spisi, serija Povijesne studije (HR-HDA-477-2).

⁸ *Prvi svjetski rat 1914.-1918. – pogled iz arhiva* (<http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/>; pristup 20. II. 2017.).

⁹ Miroslav Krleža, *Davni dani. Zapisi 1914.-1921.*, Zora, Zagreb, 1956., str. 110.

¹⁰ *Bez ruma nema šturma* (<http://bezrumamasturma.hismus.hr/>; pristup 14. III. 2017.). Stjepan Kolander, dočasnik i časnik 25. domobranske pješačke pukovnije, uvrstio je u XVII. knjigu svojega ratnoga dnevnika djelomičan prijepis *Sudruga* br. 35 od 27. I. 1917. Budući da taj dio dnevnika još nije objavljen, gospođi Eli Jurdani najtoplije zahvaljujem na obavijesti. Zbog podudarnosti inicijala odnosno šifre, Kolander bi mogao biti autor nekoliko priloga, na što u nastavku upozoravam uz odgovarajuću bibliografsku jedinicu.

¹¹ »Banovac i Graničar«, *Sudrug*, III/1917., br. 45 od 7. IV.

¹² *Brocak* – vojnička krušna torba, prema njemačkom.

iscrtavao tada već poznati karikaturist Pjer Križanić (1890. – 1962.).¹³ Jedan Karlovčanin – profesionalni časnik Pero Blašković (1883. – 1945.) – stajao je i iza bojnoga lista *Lancman*,¹⁴ koji se od 1917. izdavao pri tuzlanskoj 3. bosansko-hercegovačkoj pukovniji; donoseći u svakom broju slovaricu za mnoge tada još nepismene, cirkulirao je u dvjestotinjak primjeraka za po krunu, navodno preprodavan za dvije ili tri.¹⁵

Osim pri austrougarskim postrojbama, bojni listovi barem djelomične hrvatske provenijencije izdavali su se tijekom Prvoga svjetskog rata i neposrednoga poraća i na području Rusije, pretežno od bivših zarobljenika. Među ostalim, 1. jugoslavenski puk Matija Gubec imao je 1919. – 1920. glasilo *Naš list*, kojega je od Tomska do Vladivostoka objavljeno 36 brojeva.¹⁶ Ostatak te postrojbe, uklopljen u poseban »odred Slovenaca, Hrvata i Srba«, objavio je 1920. desetak brojeva lista *Himalaja*, ni manje ni više nego na istoimenom parobrodu kojim su se vratili u Europu.¹⁷ Graničan slučaj bio bi list *Voennopljenni*,¹⁸ čija je dva broja 1916. za prisilnoga boravka u Tetjušiju na Volgi uredio, a zacijelo i ručno ispisao budući novinar i književnik Ante Kovač (1897. – 1972.).

Poglavito srpskim odnosno jugoslavenskim dobrovoljcima a i silovoljcima što su se okupljali u Odesi bio je 1916. – 1918. namijenjen *Slovenski jug* (posljednji brojevi tiskani su u Moskvi), no on u osnovi nije bio

---

¹³ Ela Jurdana, »Dokumentarna zbirka I.: svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata«, u: *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011., str. 90.

¹⁴ *Lancman* – zemljak, prema njemačkom.

¹⁵ Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, vlastita naklada, Beograd, 1939., str. 249, 350.

¹⁶ Antun Vrgoč, *Moje uspomene na Svjetski rat (godina 1914–1920)*, sv. 3, vlastita naklada, Zagreb, 1937., str. 449–450. Za razliku od ostalih, *Naš list* je djelomice dostupan u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici te u beogradskoj Narodnoj biblioteci.

¹⁷ Op. cit., str. 508.

¹⁸ *Voennopljenni* – ratni zarobljenik, na ruskom.

bojni već klasični, uvelike propagandistički informativno-politički list s profesionalnim uredništvom. Isto tako, upozoriti je i na u nas slabije poznati tjedni prilog bečkoga glasila *Streffleur's Militärblatt*, nazvan *Feldzeitung*, koji je 1914. – 1918. izdavan na raznim jezicima Habsburške Monarhije, pa upravo i kao *Bojni list*, ali također bez znatnijega dodira s čitateljstvom.¹⁹

MEDIJ, POSTROJBA, LJUDI

Okvirno gledano, od 25. rujna 1915. do 24. listopada 1918. izašla su čak 84 broja *Sudruga*. I prema zaglavlju i prema sadržaju, *Sudrug* je cijelo vrijeme slovio kao list zagrebačke 25. domobranske pješačke pukovnije. Kao mjesto izlaženja u većini je brojeva naznačen tek neodređeni »postav« (položaj) na »sjevernom« tj. ruskom ratištu. Kako se može razaznati iz širom *Sudruga* razasutih obavijesti, ti sjeverni ili ruski brojevi umnažani su pri pukovnijskom stožeru jednostavnom tehnikom hektografije rukopisa, po svem sudeći u manje od sto primjeraka. Budući da se stožer cijelo to vrijeme nije znatnije udaljivao od borbenoga dijela pukovnije, koji su činila tri bataljuna, glavnina tih privremenih sjedišta pukovnijskoga stožera, a onda i uredništva *Sudruga* morala je biti u tadašnjim austrijskim zemljama Bukovini i Galiciji, napose na razmjerno nevelikomu području omeđenomu rijekama Prutom i Dnjestrom te gradovima Ivano-Frankivskom i Černovicama, gdje je – uz manja odstupanja – do veljače

---

¹⁹ Za hrvatsko, danas u Zagrebu nedostupno izdanje bili su zaduženi novinar Josip Schlegel (1888. – 1962.) i karikaturist Slavko Vereš (1887. – 1953.). Prema poslijeratnim Verešovim sjećanjima, o kojima je Ela Jurdana izvijestila na znanstvenom skupu *Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu* (Matica hrvatska, Zagreb, 21. XI. 2016.), jugoslavenski orijentirani, njih su dvojica sustavno kvarila načelno za sva izdanja unificirane tekstove.

SUDRUG

List zagrebačke domaće domobranske pukovnije

Broj 15. Postav, dne 7. travnja 1917. Sprema redakcije.

Zapt.

Urb često se čuje, da pojedini domobran i mudriju, zašto se od njih sada u teško ratno doba zahtijevaju nekoje situacije. ~ Među takove situacije ubrajaju oni propisni, ostru pozabavljanje, napeto držanje, razdoblje jela u šćetanom redu i sl. ~

U miru doba bavi se domobran mnogo reće ovaako, on mislima, jer mu je jasno, da sve to pripada vojniškom redu, te da tako mora biti. ~ U ratu pak, gdje domobran ne nikla, spajnu se niu pogibeli, niu žrtvama, da stani i blagostanje domovine kao i vlastitu čast vedžer, čini mu se, da su takove „situanje“ suviše. On misli, da će vježne zapovjedni točno voditi,

Naslovnica Sudruga od 7. travnja 1917. godine

1918. boravila i glavnina hrvatsko-slavonske 42. domobranske pješačke divizije.²⁰

Od samoga početka do 3. lipnja 1916. *Sudrug* je redovito izlazio svake subote, na sedam, osam, devet ili jedanaest stranica većega časopisnoga formata.²¹ Izgubivši tijekom prvoga tjedna pogubne ljetne Brusilovljeve ofenzive ključne suradnike (danas sasvim nepoznate dočasnike Stjepana Tomicka i Ivu Franića te stanovitoga domobrana Mihovila), pa i dio opreme za umnožavanje,²² list je potom nastavio izlaziti tek 20. siječnja 1917., također redovito, ali na svega sedam, osam stranica.

Nakon kraćega zastoja u srpnju 1917., kada je nakon neuspjele Kerenskijeve ofenzive došlo do ruskoga uzmaka, a najdugovječniji urednik, pričuvni natporučnik Ivo Klučka, bio 29. toga mjeseca kraj sela Ušcie nad Prutem ranjen i otpremljen u bolnicu,²³ *Sudrug* je redovito izlazio sve do kraja godišta (Klučka kao urednik opet potpisuje broj 67 od 6. listopada),

---

²⁰ Premda u dostupnoj literaturi ratni put 25. domobranske nije detaljno rekonstruiran, njezino je kretanje u osnovi poznato. Na početku izlaženja *Sudruga* pukovnija se već tri ili četiri mjeseca nalazila u dobro uređenim postavima na oko 15 km sjeveroistočno od Černovica, po prilici negdje na potezu Toporivci–Ržavinci, pri čem je stožer vjerojatno bio u Dobrinivcima. Početkom 1916. raspoređena je na nešto sjeverniji odsječak, na potez Ržavinci–Vikno, no zbog blizine stožer je mogao ostati u Dobrinivcima. U lipnju te godine pukovnija počinje s uzmakom daleko na zapad, ustalivši se tek u kolovozu na području sela Gliboka, Hlibivka i Sadžava, oko 15 km jugozapadno od Ivano-Frankivska (stožer je tada vjerojatno u Hlibivki). Tijekom ljeta 1917. pukovnija ponovno napreduje na istok, prolazi Dobrinivce i prelazi u rusku Besarabiju, vjerojatno do nekih 15 ili 20 km istočno od Dobrinivca (uz nepoznati smještaj stožera spominju se postavi oko sela Poljana). Potkraj 1917. pukovnija je povučena na dulji odmor u području sela Kiseliv i Borivci, vjerojatno i nešto južnijega Stavčana, na oko 20 km zapadno od Dobrinivca odnosno na oko 30 km sjeverozapadno od Černovica.

²¹ Od iznimka valja navesti da su u siječnju 1916. izostala dva broja, vjerojatno zbog zimske Brusilovljeve ofenzive, te da je uskršnji broj za tu godinu (22. IV.) izašao na punih 16 stranica.

²² »Čitaocima Sudruga«, *Sudrug*, III/1917., br. 34 od 20. I.

²³ »Domaće vijesti«, *Sudrug*, III/1917., br. 59 od 4. VIII.

odnosno do broja 77 od 15. prosinca 1917. Vezano uz te i kasnije borbe, opseg lista znao je biti smanjen na svega četiri stranice, tek iznimno povećan na jedanaest ili dvanaest, a u deset mjeseci 1918. izaći će svega pet ili šest brojeva.

Već i zbog nepotpunosti kompleta²⁴ nezahvalno je pretpostavljati što je tomu bio uzrok. U svakom slučaju, nakon što je Rusija izbačena iz rata, u veljači 1918. domobranska pješačka pukovnija prebačena je sa »sjevernoga« na »talijansko ratište«, kako je izmijenjeno zaglavlje, a dodan je i podatak o bojnoj pošti (broj 365). Prema naznaci, list više nije izlazio subotom, nego »po mogućnosti« četvrtkom, i tiskan je nekom od uobičajenijih tehnika u tiskari austrougarske 11. armije.

Do ljeta 1918. pukovnija je uglavnom djelovala na širem području grada Asiaga, u iznimno teškim uvjetima, pa se može pretpostaviti da su danas nedostupni brojevi 78 – 80 – vjerojatno i 81 – bili objavljeni još na mirnijem ruskom ratištu. Tomu u prilog govori i sadržaj prvoga dostupnoga broja iz 1918., broja 82 od 10. listopada, u kojemu se donose službena izvješća o borbama još iz lipnja i rujna te godine. Tih posljednjih ratnih mjeseci pukovnija sudjeluje u borbama na masivu Monte Grappa, uz povremeni odmor i oporavak u gradu Feltre ili u njegovoj okolini.

Od čimbenika što su tijekom druge polovice 1918. mogli otežavati izlaženje *Sudruga* valja izdvojiti osipanje ljudstva, ratni zamor, a i sve veću malodušnost na razini velikoga dijela 42. domobranske divizije, pri čem se razložnim čini pretpostaviti da je s obzirom na tiskaru nadzor nad sadržajem bio stroži negoli na ruskom ratištu.²⁵

---

²⁴ Od ukupno 84 objavljena broja, u fondu Hrvatskoga državnoga arhiva nedostaju brojevi 31 (20. V. 1916.), 41 – 44 i 46 – 47 (ožujak–travanj 1917.), 49 (5. V. 1917.) te 78 – 81 (vjerojatno prosinac 1917. – siječanj i veljača 1918.).

²⁵ U literaturi se čak spominje da su u to doba neki niži časnici 42. domobranske divizije uspijevali izdavati tajni politički list *Jugoslaven*. O prorijeđenosti sastava svjedoči pak navod kako je potkraj lipnja 1918. 25. domobranska na bojištu imala samo 38 časnika i 1125 momaka, a cijela 42. divizija svega 136 časnika i

Kako bilo, premda je početkom studenoga 1918. i 25. domobranksu zahvatio austrougarski slom, dio njezinih snaga uspio se vratiti u Zagreb te s doknadnim bataljunom djelovati u sklopu oružanih snaga kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ali po svem sudeći, *Sudrug* ondje više nije izlazio.

Što se tiče uredničkoga i suradničkoga kruga, iz dostupnih vrela ne može se sa sigurnošću ustanoviti na čiju je pobudu *Sudrug* bio pokrenut.²⁶ Hrvatski fondovi službenih austrougarskih vojnih glasila, u kojima se primjerice postrojbama znalo nalagati da prikupljaju i sređuju vojnopovijesno gradivo za monografije o njihovu ratnom putu, pa i za svojevrsne turističke vodiče po negdašnjim bojištima (pojam *Baedekera* izričito je pritom istican),²⁷ nepotpuni su, a nalog je mogao stići i internom, nepubliciranom okružnicom, bilo od samoga vojnog vrha, bilo od zapovjedništva armije, vojnog zbora ili divizije. S obzirom na to da je dio spomenutih postrojba svoje listove počeo izdavati tek 1917., razumno je do daljnjega zaključiti da su oni – za razliku od obvezatnoga prikupljanja i sređivanja vojnopovijesnoga gradiva – u najboljem slučaju bili tek preporučeni.

S tim u neposrednoj vezi može se postaviti i pitanje autonomije *Sudrugova* urednika. Podnaslov »list zagrebačke domaće [u prvim brojevima: domaće!] domobranske pukovnije« upućuje, dakako, na to da je za sadržaj morao odgovarati i pukovnijski zapovjednik (izmijenilo ih se

---

4260 momaka. Vidjeti Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary – The Battle for Hearts and Minds*, Palgrave Macmillan, London, 2000., str. 287-317.

²⁶ U jednom od kasnijih tekstova u kojima se čitatelje poziva na suradnju tvrdi se da je to bila namisao »zapovjedništva pukovnije« kako bi se skratilo »dugočasno vrijeme« pozicijskoga rata, no teško je reći o kojemu se točno krugu ljudi moglo raditi. Juraj Češko, »Čitaocima Sudruga«, *Sudrug*, III/1917., br. 68 od 13. X. (autor potpisan kao vodnik 7. satnije).

²⁷ Spomenute opsežne upute za prikupljanje vojnopovijesnoga gradiva zavređuju samostalnu metodološku raščlambu koju se nadam iznijeti u posebnom radu, uz nužne bibliografske podatke.

nekoliko, u činu pukovnika ili potpukovnika),²⁸ no o eventualnomu njegovu ograničavajućemu uplitanju ne raspoložemo baš nikakvim naznakama. Nasuprot tomu, kako će se vidjeti u nastavku, sasvim je sigurno da je velika većina tekstova objavljenih u *Sudrugu* nastala izvorno za nj, bez preuzimanja iz drugih publikacija, a zacijelo i mimo presudnoga utjecaja informativno-propagandističkih tijela poput Središnjeg ureda za ratni tisak (*Kriegspressequartier*).

Naime, unutar razmjerno širokih granica općih ratnih ciljeva i dinastijske lojalnosti, apolitičke su teme u *Sudrugu* bile možda čak i zastupljenije, posebice nakon što se izlaženje lista ustalilo, a u svim je kategorijama bilo i sasvim osebnih obradba, kakve po svojoj prilici ne bi udovoljile znatno strožim konvencijama dotadašnjega, mirnodopskoga odabira, barem u sklopu uvriježenih medija visoke kulture. Urednička je uloga stoga vjerojatno bila veoma zahtjevna, no pritom se ne smije smetnuti s uma da je nerijetko na bojištu bilo dopušteno i ono što bi kod kuće izazvalo sankcije.

Kako bilo, prvih šest brojeva *Sudruga* objavljeno je bez podatka o uredniku, ali s napomenom da rukopise treba dati pukovnijskom pobočniku. Potpis pod svečanim proslavom prvoga broja pripada djelatnom natporučniku Branimiru Kneževiću (1891. – 1918.), koji će s dotad objavljenih dvije knjige kratkih proza te ratnim sjećanjima u *Obzoru* i *Savremenuku* ostati jedinim koliko-toliko poznatim književnim imenom, o čijoj se relevantnosti u novije doba nešto povoljnije sudi.²⁹ Kako je Knežević već

---

²⁸ Prema dostupnim izvorima, tijekom izlaženja *Sudruga* na čelu 25. domobranske redom su se – ne računajući najviše dvotjedna privremena imenovanja – izmijenili Dragutin (Karlo) Turčić, Stjepan Delić i Bolto (Baltazar) Pintar. Kao jedan od zapovjednika u literaturi navodi se i Slavko (Ignac) Stanzer, no u to sam zasad sklon sumnjati (neprijeporno je bio na čelu njezina doknadnoga bataljuna do listopada 1917., kada je preuzeo 26. domobransku pješačku pukovniciju).

²⁹ Usp. Hameršak, »Pogled u život i djelo Branimira Kneževića«, u: Branimir Knežević, *Gledanje u vidjeno. Ratovanje u Srbiji 1914. godine*, Fortuna d.o.o., Zagreb, 2014., str. I-XXX (pretisak izdanja iz 1917.). Inače, u nekrologu objavljenom malo nakon prevrata 1918. za nj se ističe da je »bio iskren i oduševljeni

početkom rata bio pobočnik 11. hodne pukovnije, čije je ljudstvo zajedno s njim u jesen 1914. pridijeljeno 25. domobranskoj pješačkoj pukovniji, lako je moguće da je on isprva bio i taj pobočnik kojemu je trebalo predati rukopise, i stvarni urednik *Sudruga*. Pobolijevajući, međutim, od tuberkuloze pluća, povučen je negdje u to doba s bojišta te nakon nepotpunoga zalječenja na sjevernom Jadranu premješten u Središnji ured za ratni tisak.³⁰

Naveden već u četvrtom broju (16. listopada 1915.) *Sudruga* kao časnik kojemu valja predati rješenja rebusa, od sedmoga je broja (6. studenoga 1915.) do broja 84 (24. listopada 1918.) neprijeporni potpisani urednik bio spomenuti pričuvni natporučnik Klučka (ponegdje i Klučko te Ključka),³¹ inače u književnosti i publicistici dosad sasvim nepoznato ime.³² Rođen 30. rujna 1882. u Sotu kraj Iloka, gimnaziju je završio 1903. u Osijeku, studij hrvatskoga, latinskoga i grčkoga jezika 1909. na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu (jedan semestar proveo je u Beču, vjerojatno 1908. zbog studentskoga bojkota). Rimokatolik, vojsku je služio 1905. u sisačkoj 27. domobranskoj pješačkoj pukovniji, a kao pričuvni poručnik bio je od 16. do 21. prosinca 1912. na »vojnoj vježbi«, kako su u njegovu nastavničkom dosjeu nazvane mobilizacijske mjere što ih je Austro-Ugarska poduzela u

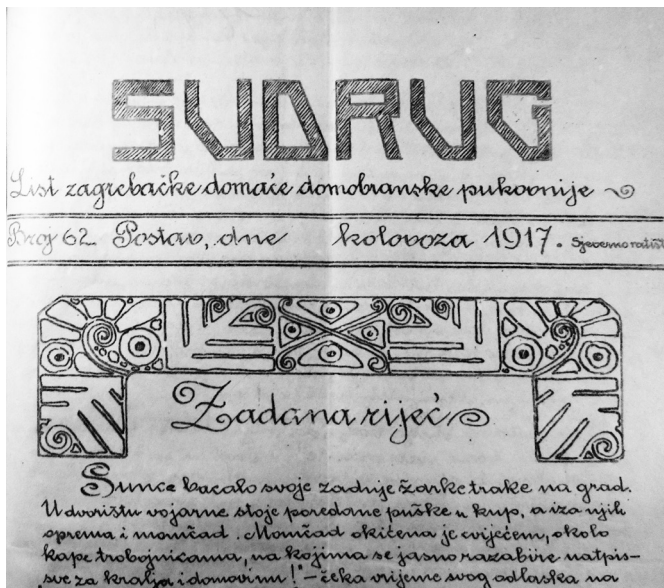

Jugoslaven, te je svoje nacionalno uvjerenje isticao svagdje i u svim prilikama i formama, koje mu je dopuštala njegova magjarska oficirska honvedska dolama«.

³⁰ Osim proslova, Knežević nije potpisao nijedan tekst, ali prema inicijalima i stilskim značajkama može mu se također pripisati pjesma Br. K, »Poklič mladosti«, *Sudrug*, III/1917., br. 56 od 23. VI.

³¹ Iznimke su brojevi 28 i 29 u travnju 1916. (oba urednički potpisani nerazriješenim pseudonimom Putnik) te brojevi 59–66 u kolovozu i rujnu 1917., koje je uglavnom potpisao natporučnik Juranić; vjerojatno je riječ o Petru Juraniću, koji je u shematizmu za tu godinu naveden kao časnik 26. domobranske pješačke pukovnije, s kojom je 25. domobranska činila 83. pješačku brigadu.

³² Bibliografski katalog periodike Leksikografskoga zavoda ne evidentira nijedan njegov tekst. Glavninu životopisnih podataka navodim prema njegovu nastavničkom dosjeu (Hrvatski državni arhiv, fond Ministarstva narodne prosvjete NDH, kutija br. 342, spis br. 3429). Snimljen je na nekoliko fotografija što se čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju – vidjeti *Dadoh zlato za željezo*, str. 169, 208.

Detalj naslovnice Sudruga iz kolovoza 1917. godine

vezi s tadašnjom balkanskom krizom. Kao namjesni učitelj 1909. zakratko je radio na Realnoj gimnaziji u Karlovcu te na Gornjogradskoj u Zagrebu, odakle je ubrzo premješten na tamošnju I. realnu gimnaziju. Mobiliziran 1. kolovoza 1914. u 25. pučkoustašku pukovniju, bio je ubrzo dodijeljen III. bataljunu 25. domobranske pješačke pukovnije.³³ Vjerojatno djelomice vezano uz spomenuto ranjavanje, a možda i uz uređivanje *Sudruga*, do kraja 1917. bio je odlikovan brončanim i srebrnim Signum laudis te Vojničkim križem za zasluge III. razreda, a dodijeljen mu je i Red Željezne krune III.

³³ Sudeći prema mjestimičnim rukopisnim bilješkama, nekome iz III. bataljuna pripadao je i komplet *Sudruga* iz Hrvatskoga državnoga arhiva, kojim sam se služio.

razreda, što je za pričuvne časnike bilo iznimno. Preživjevši rat, od kraja 1918. do 1920. službovao je na višoj vojnoj realci u Mariboru.³⁴

Od u građanskom životu razmjerno istaknutijih pojedinaca posebno za *Sudrug* pisali su 1915. liječnik i političar Milivoj Jambrišak (1878. – 1943.)³⁵ i 1917. prirodoslovac Rikard Kraus (1885. – 1952.),³⁶ obojica kao pričuvni časnici 25. domobranske pješačke pukovnije, te također 1917. pravnik i publicist Kosta Premužić (1884. – 1947.),³⁷ kao kratkotrajno pridruženi ratni izvjestitelj. Nekoliko pjesama potpisao je 1915. i

---

³⁴ Zanimljiva je i daljnja Klučkova sudbina. Iz dopisa koje je slao I. realnoj gimnaziji proizlazi da je nakon rata prekoračio sve, pa i neplaćene dopuste koje je dobio zbog tjelesnoga i duševnoga oporavka, no onda se odjednom ispostavilo da je zapravo za to vrijeme kao mobilizirani vojni pripadnik mimo svoje volje predavao u Mariboru. Kada se bez ikakve imovine naposljetku 1920. vratio u Zagreb, nije više bilo mjesta u I. realnoj gimnaziji, nego je premješten u Rumu, na što se revoltirano zahvalio na službi. Ipak, te godine imenovan je profesorom na gimnaziji u Koprivnici, gdje je radio do 1940., s prekidom 1937.–1939., kada je bio gradonačelnik toga grada. Smrtno je stradao 23. rujna 1940. u nezgodi požarnih kola kraj Carevdara (bio je i predsjednik mjesnoga vatrogasnog društva). Za posljednje godine života vidjeti Mira Kolar-Dimitrijević, »Ožegovići u Koprivnici od polovice 19. do polovice 20. stoljeća«, *Cris*, XIV/2012., br. 1, str. 39-40 i »Dnevne vesti«, *Slovenski narod* (Ljubljana), LXXIII/1940., br. 218 od 24. IX., str. 4. O njegovu nesretnom obiteljskom životu bit će riječi na drugom mjestu.

³⁵ Pristalica Hrvatsko-srpske koalicije, za Prvoga balkanskog rata liječnik pri srpskoj vojsci, od 1914. u 25. domobranskoj pješačkoj pukovniji, zarobljen 10. lipnja 1916. u Brusilovljevoj ofenzivi, predstavnik Jugoslavenskog odbora pri dobrovoljačkom korpusu u Odesi, poslije član predsjedništva ZAVNOH-a i vijećnik AVNOJ-a. Vidjeti Rhea Ivanuš, »Dr. Milivoj Jambrišak«, u: *Dadoh zlato za željezo*, str. 208.

³⁶ U rat otišao kao pravi učitelj realne gimnazije u Senju, od 1918. radio kao gimnazijski profesor u Senju, Križevcima i Zagrebu; u Beču 1911. doktorirao tezom o fosilnim glavonošcima. Vidjeti Jasna Šikić, »Kraus, Rikard«, u: *Hrvatski biografski leksikon* (<http://hbl.lzmk.hr/abecedarij.aspx>; pristup 25. II. 2017.).

³⁷ U rodnom Sarajevu i u Zagrebu djelovao kao sudac i odvjetnik, autor više stručnih i književnih tekstova. Spominje se kao kontroverzni branitelj po sudbenoj dužnosti u postupku zbog Sarajevskoga atentata te kao član Družbe braće Hrvatskoga zmaja (Zmaj Tomašićki), koji je 1917. sudjelovao u podizanju

»domobran« Dušan Kokotović, za kojega nije bilo moguće ustanoviti je li istovjetan s istoimenim slikarom i grafičarom (1888. – 1953.).

Ostali autori ostali su nepotpisani, skriveni iza pseudonima,³⁸ a najviše iza nepoznatih dočasničkih i domobranskih sudbina, o kojima danas ne znamo gotovo ništa, prema su uglavnom zastupljene osobnim imenom i pripadnošću određenoj satnji, katkada i punim prezimenom te zavičajnošću.

Uz već spomenute, od takvih je još navesti vodnika odnosno narednika Pavla pl. Kuševića iz telefonskog odjela 25. domobranske, koji je najčešći autor u redovitoj enigmatskoj rubrici, pokrenutoj s četvrtim brojem (16. listopada 1915.). U rubrici su inače bile zastupljene razne vrste mrežastih i verbalnih zagonetka te rebusi i premetaljke, a ima i matematičkih problema. Rješavači su nagrađivani džepnim satovima, tabakerama i cigaretama, ovisno o darežljivosti pojedinih časnika-donatora.³⁹

Osoba pak dobrim dijelom zaslužna za osebujni vizualni identitet *Sudruga* stanoviti je domobran Branko Mance, koji je tijekom 1917. izveo većinu ilustracija (u 1915. i 1916. uglavnom ih nije bilo),⁴⁰ a okušao se i u pisanju. Dakako, pretežno je riječ o monokromatskom crtežu – ponajviše su to vinjete u stilu bečke secesije, s nešto borbenih prizora te varijacija na memorijalne i heraldičke motive, ali ima i karikaturalnih prikaza vojnika neobično sličnih kasnijem *Švejku* Josefa Lade. Manceov je vjerojatno i svojevrsni protostrip od tri sličice.⁴¹

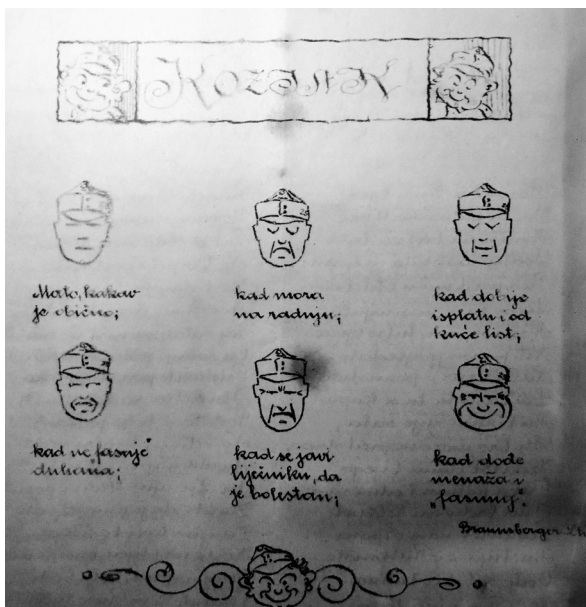
spomen-ploče na roditeljskoj kući Svetozara Borojevića. Usp. npr. Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Prosveta, Beograd, 1966., str. 475, 563, 754-755, 758.

³⁸ U vremenskom rasponu izlaženja *Sudruga* u 25. domobranskoj pukovnici služili su i Krleža i novinar i publicist Josip Horvat (1896. – 1968.), pa se barem u načelu ne bi trebala isključiti mogućnost da su i oni autori kojega prinosa.

³⁹ Jednom je rješenje objavljeno očito naširoko prisluškivanom telefonskom vezom, pa se zaredala sva sila pretendena na nagradu. Usp. »Na znanje«, *Sudrug*, III/1917., br. 48 od 28. IV.

⁴⁰ Od prethodnih brojeva izrazitije je ilustriran bio jedino onaj uskršnji u 1916.

⁴¹ B. M(an..? – nečitljivo), »Vesela zгода soldata Miška«, *Sudrug*, III/1917., br. 63 od 1. IX.

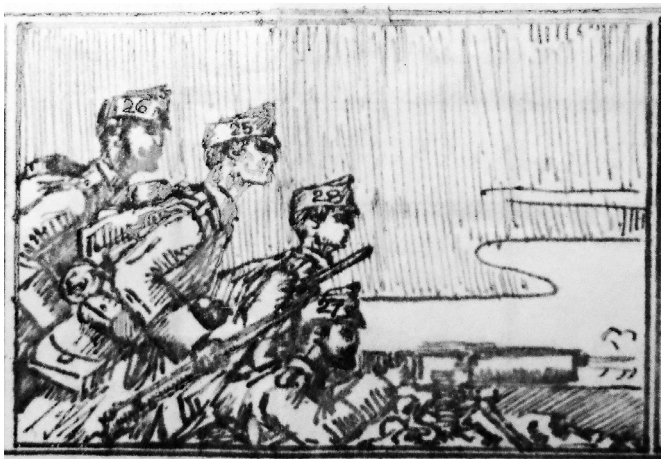

Karikaturalni prikazi vojnika objavljeni u Sudrugu

Karikaturalni prikaz vojnika objavljen u Sudrugu

Simbolični borbeni prizor iz Sudruga s pripadnicima sve četiri hrvatsko-slavonske domobranske pješačke pukovnije

TEMATSKI SLOJEVI

U cjelini, ideološko-politički sloj lista odgovara službenim austro-ugarskim ratnim ciljevima, ali sa stanovitim otklonima. Uz neupitnoga cara i kralja (Franju Josipa I. odnosno Karla IV.), naslovljenika nekoliko pohvalnica,⁴² i u pjesmi i u prozi ključni su u njem subjekti vjerni Hrvati te ugrožena domovina Hrvatska, bez detaljnijih državnopravnih razmatranja, a stranačke su razlike, cijeni se, u ratu prevladane.⁴³

Premda je već u aklamacijom prihvaćenoj predsjedničkoj izjavi prvoga ratnoga zasjedanja hrvatsko-slavonskoga sabora od 14. lipnja 1915. bio osnažen dinamični »neprekidni i stalni zahtjev hrvatskoga naroda za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo na osnovu narodnog načela te pozitivnoga i historijskoga hrvatskoga državnoga prava«,⁴⁴ na gornju bi se statičnu formulu o ugroženoj domovini do polovice 1917. – ako ne iz uvjerenja, a ono iz oportuniteta – zacijelo mogla svesti i većina javnih istupa hrvatsko-slavonske upravne i političke elite, a jednoga njezinoga dijela i gotovo do samoga svršetka rata.

Budući da nam nedostaje cjelovitih raščlambi svih mijena kroz koje je 1914. – 1918. prolazio sadržaj hrvatsko-slavonskoga dnevnoga tiska,⁴⁵ preuranjeno je donositi čvrste zaključke, no opći je dojam da se u *Sudrugu* – barem nominalno, dakle, listu jedne postrojbe uklopljene u službenu

---

⁴² Npr. Emanuel Vujnović, »Imendanu Njegova Veličanstva«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X. (akrostih Franji Josipu Prvome; autor potpisan kao desetnik 15. satnije).

⁴³ Npr. Marko Horvatić, »Mili družici«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX. (autor potpisan kao narednik 5. satnije).

⁴⁴ *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913–1918.*, sv. 3, Kralj. zemaljska tiskara, Zagreb, 1916., str. 7-8.

⁴⁵ Primjerice, prema interpelaciji Stjepana Radića od 19. lipnja 1915. spomenuta je predsjednička izjava tisku službeno bila priopćena bez najvažnijega, ovdje citiranoga dijela. Op. cit., str. 58-59.

vojnu hijerarhiju – nešto više negoli u cenzorski nadziranom domovinskom tisku govorilo samo o Hrvatskoj umjesto o Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji ili čak o virtualnoj trojednoj kraljevini, pri čem se znatno manje spominjala nagodbena povezanost s Ugarskom, a i širi okvir poznat kao zemlje ugarske krune odnosno krune sv. Stjepana, dakle sve ono što je na neki način moglo stajati između Hrvata i njihova habsburškoga vladara.

Taj pak pojam Hrvata odnosno sklop hrvatski narod (po svojoj prilici u etnonacionalnom, a ne u građanskom smislu) rabio se u *Sudruhu* podjednako s Hrvatskom i hrvatskom domovinom,⁴⁶ a u prinosima običnih domobrana i nešto češće.⁴⁷ Na nekoliko mjesta hrvatsko-slavonske domobranske postrojbe nazivaju se čak i »hrvatskom vojskom«,⁴⁸ što je u simboličkom, a donekle i u stvarnom smislu bilo i drugdje prisutno shvaćanje,⁴⁹ no zakonodavstvo, a i ključni čimbenici Monarhije stvar su postavljali znatno drukčije.⁵⁰ O »hrvatskom domobranstvu« – doduše s malim slovom – pisao

---

⁴⁶ Npr. Stjepan Zebec, »Hrvatskoj domovini«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX. (autor potpisan kao pripadnik 8. satnije, inače iz Mihovljana).

⁴⁷ Takve pokazatelje »nacionalizacije« hrvatsko-slavonskih domobranskih postrojba, u koje je ubrojiti i pobudbene knjižice potpukovnika Slavka Stanzera, valjalo bi nadovezati na zaključke Catherine Horel, *Vojnici između nacionalnih fronti – ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868.–1914.*, FF-press–Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.

⁴⁸ Milan Ognjenović, »Ustrajnost i sloga k slobodi nas vode«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X. (autor potpisan kao domobran iz stožera III. bataljuna, inače iz Zagreba).

⁴⁹ Usp. npr. Grgo Turkalj, *1609 dana na fronti*, Fortuna d.o.o., Zagreb, 2015., str. 146, 187–190 (preisak izdanja iz 1930.), ali i upadice na spomenutoj saborskoj sjednici od 14. lipnja 1915. *Stenografski zapisnici*, str. 8.

⁵⁰ Nakon što se već 70-ih godina XIX stoljeća za hrvatsko-slavonsko okružje nije uspjelo izboriti službeni naziv Hrvatsko domobranstvo (dulje vremena prisutan u neslužbenom tisku), hrvatski su predstavnici upozoravali da bi se barem cjelokupni Honvédség trebao zvati Kraljevsko ugarsko-hrvatsko domobranstvo, no naposljetku je i u postrojbama hrvatsko-slavonskoga okružja u službenoj uporabi ostao jedino naziv Kraljevsko ugarsko domobranstvo. Usp. Tado Oršolić,

je i sam potpukovnik Delić (u suradnji sa satnikom Palčićem), priloživši svoju zbirku neformalnih pohvala njegovu ustrajnom držanju.⁵¹

Implicitna kritika nagodbenoga okvira mogla bi se odčitati i u novogodišnjem nazivanju ubijenih Ferdinanda i Sofije »svjetlom nadom hrvatskoga naroda« (slično i u stihu: »s njima naša sloboda sad za stalno spava«),⁵² što se po svoj prilici vezalo uz pretpostavljenu trijalističku reformu Monarhije, kojom bi se uz austrijsku i mađarsku uspostavila i hrvatska državna jedinica. Zacijelo na srodnom aluzivnom tragu u uskršnjem će pak kontekstu isti autor željno iščekivani pobjedonosni mir povezati s veseljem budućem »uskrsnuću mile nam domovine Hrvatske«.⁵³

I na nekim drugim mjestima razlozi za borbu ne leže toliko u tradicionalnom dinastijskom legitimizmu, vjernosti položenoj prisezi i sl., koliko u određenom shvaćanju općehrvatskih interesa, što također govori o sve prisutnijoj politizaciji oružanih snaga: »Isti oni Srbi, koji još prije godinu i po stvarahu sinove [sic! – snove?], kako će na hrvatskim zemljama proširiti svoju državu, gledaju danas uništenu svoju kraljevinu i razorene svoje domove snagom i slogom hrvatskih sinova.«⁵⁴

Obrana od srpskih i talijanskih presezanja tema je i za ratnoga izvjesitelja Premužića, s tom razlikom što je za nj dobre uvjete za svestrani razvitak pružio već nagodbeni okvir, pa se daljnji preustroj ne promiče niti

---

»Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.-1914.)«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, XXXIX/2000., br. 39, str. 165-190.

⁵¹ Stjepan Delić i Dušan Palčić, »Mnijenja nekih vojnika i građana o hrvatskom domobranstvu«, *Sudrug*, II/1916., br. 30 od 13. V., br. 32 od 27. V. i br. 33 od 3. VI. (br. 31 nedostaje u fondu).

⁵² Stjepan Tomick, »Cvijetci s groba Ferdinanda i Sofije«, *Sudrug*, II/1916., br. 15 od 8. I. (autor potpisan kao vodnik 5. satnije).

⁵³ Tomick, »Tko će se brinuti za djecu palih?«, *Sudrug*, II/1916., br. 28. od 22. IV.

⁵⁴ Tomick, »Hrvati na bojnom polju«, *Sudrug*, II/1916., br. 16 od 29. I. Pod »Srbima« ovdje se zacijelo misli samo na državljanu Srbije, a uloga hrvatskih vojnika u njezinu zaposjedanju preuveličana je.

u najblažim naznakama (ujedinjenje hrvatskog naroda pod jednim vladarom bilo bi prema tom autoru izvršeno još 1878., zaposjedanjem Bosne i Hercegovine).⁵⁵

I u nekim drugim elementima može se nazrijeti stanovita bliskost *Sudruga* s frankovačkom Strankom prava. Primjerice, na jednom se mjestu ističe kako se zaslugom potpukovnika Stanzera pri doknadnom bataljunu uštedjelo dovoljno novca da se bojnomu dijelu pukovnije kroz dva mjeseca šalje po 150 primjeraka nedjeljnoga pučkoga izdanja frankovačkih novina *Hrvatska*,⁵⁶ a na drugom s njima u vezi izriče se sasvim neuobičajeni, upravo oporbenjački komentar – naime, kada ih je hrvatsko-slavonski ban bio zabranio, *Sudrug* je lakonski ustvrdio kako je to »valda zato, što su skoro jedine u Hrvatskoj najodlučnije zastupale pravo hrvatskog naroda!«⁵⁷

S druge strane, zacijelo ne slučajno, u brojevima *Sudruga* objavljenim nakon Svibanjske deklaracije 1917. pisalo se s nešto drukčijih polazišta o povijesti hrvatskoga jezika (uz izričiti spomen mađarizacije i germanizacije),⁵⁸ o »sjajnim zvijezdama slavenstva« sv. Ćirilu i Metodu, čije nastojanje »nije bilo pravo njemačkim svećenicima«,⁵⁹ a kada se ruski poraz djelomice pripisao korupciji kazalo se da »i kod nas nije sve idealno«. ⁶⁰

Nasuprot takvim gledištima, koja bi se vjerojatno mogla povezati i s tadašnjom orijentacijom Starčevićeve stranke prava, možda i s onom Hrvatske pučke seljačke stranke, u brojevima objavljenima za boravka pukovnije na Talijanskom ratištu o politici se dospjelo pisati samo u prilogu o

---

⁵⁵ Kosta Premužić, »Zašto se bore Hrvati«, *Sudrug*, III/1917., br. 40 od 3. III.

⁵⁶ Delić, »Novine Hrvatska«, *Sudrug*, III/1917., br. 38 od 17. II.

⁵⁷ »Iz domovine«, *Sudrug*, III/1917., br. 48 od 28. IV.

⁵⁸ Sokolaš, »Rodu o jeziku«, *Sudrug*, III/1917., br. 50 od 12. V.

⁵⁹ »Sv. Ćiril i Metod – slavenski apostoli«, *Sudrug*, III/1917., br. 57 od 30. VI.

⁶⁰ »Slom Rusije«, *Sudrug*, III/1917., br. 77 od 15. XII. (prvi dio; završetak i autorski potpis nedostupni).

prisilnom novačenju zarobljenika u srpske odnosno jugoslavenske postrojbe u Odesi, uz podsjećanje na stoljetne prototalijanske borbe.⁶¹

Ipak, iz naznačenih varijacija ne može se zaključiti o postojanju neke jedinstvene, makar i tijekom vremena promjenjive političke platforme *Sudrugova* uredništva, jer je lako moguće da su i takvi – donekle različiti – glasovi bili hotimični izraz prihvatljivih razilaženja unutar minimalnoga konsenzusa svojevrstne nadstranačke hrvatske nacionalne ideologije omeđene neupitnim okvirom habsburške lojalnosti odnosno nominalnom apolitičnošću oružanih snaga.

Osim obraćanja pretežno nepotpisanih časnika i na održanje stege usredotočenih dočasnika⁶² te razmjerno rijetkih propovijedi i prispedoba vojnih kapelana,⁶³ usmjerenih i na dolično postupanje s civilnim stanovništvom,⁶⁴ izravnu moralno-pobudbenu sastavnicu lista činile su raznovrsne priče upozorenja o tomu što se sve može dogoditi ako se zanemari dužnost⁶⁵ ili čak prebjegne neprijatelju,⁶⁶ najdomljivije oprimjere ne na fiktivnom dijalogu dvojice hrvatskih Srba, »razboritoga« Sime i »lakomislenoga« Dmitra, kojega habsburške vlasti napoljetku uhvate i

---

⁶¹ I. K., »Vjeran kralju, vjeran domu«, *Sudrug*, IV/1918., br. 82 od 10. X. (inicijali odgovaraju uredniku Klučku).

⁶² Npr. Z.(?) Horvatić, »Ne laži«, *Sudrug*, I/1915., br. 2 od 2. X. (autor potpisan kao narednik 5. satnije) i Matija Škvorc, »Hrvatskim podčasnicima«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X. (autor potpisan kao narednik 2. satnije).

⁶³ Franjo Milić, »Kako umire hrvatski vojnik«, *Sudrug*, II/1916., br. 18 od 12. II. (autor potpisan kao dušobrižnik).

⁶⁴ Tomick, »Osjećaji na rastanku«, *Sudrug*, II/1916., br. 29 od 6. V.

⁶⁵ Npr. »O vršenju svojih dužnosti«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX.

⁶⁶ Npr. Rudolf Barić, »O prebjeglicama«, *Sudrug*, I/1915., br. 11 od 9. XII. (autor potpisan kao pripadnik 2. satnije), Sokolaš, »Izdajica«, *Sudrug*, III/1917., br. 53 od 2. VI. i Karlo Horvat, »Izdajica«, *Sudrug*, IV/1918., br. 82 od 10. X. (autor je drugdje potpisan kao natporučnik, što se slaže sa shematizmom).

objese (imanje mu je prethodno bilo zaplijenjeno, bolesna žena umrla od šoka, a sin jedinac oduzet).⁶⁷

Samih borbenih pjesama razmjerno je malo, i u svega njih nekoliko prisutna je izrazitija brutalnost, poput: »Čerkez-Kozak evo snagu gubi // Hrvat viče: Samo kolji! – Ubij!«. ⁶⁸

Slično tomu, tek iznimno javlja se o uspjesima Centralnih sila, a i to u kratkim natuknicama.⁶⁹

Opći prosvjetno-poučni sloj lista znatno je opsežniji. Obične, pretežno nepismene vojnike nastojalo se uputiti u doseg opće vojne obveze,⁷⁰ u nužnost redovitoga čišćenja oružja,⁷¹ u osnove higijene,⁷² u skrb za

---

⁶⁷ I. F., »Izdajice«, *Sudrug*, I/1915., br. 10 od 27. XI. i br. 11 od 9. XII. (inicijali odgovaraju Ivanu Franiću, domobranu 11. satnije, koji se određivao i kao Ličanin). Srba odnosno vojnika pravoslavne vjere bilo je u 25. domobranskoj vrlo malo, pa bi tematika ovoga priloga mogla upućivati na zaključak da je bio namijenjen vojnicima susjedne 26. domobranske pješačke pukovnije.

⁶⁸ Stjepan Pavletić, »Ubij! Kolji!«, *Sudrug*, I/1915., br. 3 od 9. X. (autor potpisan kao vodnik 9. satnije). Pjesmu zacijelo treba čitati u deskriptivnom ključu jer i drugdje se u *Sudrugu* (br. 20) kaže da je »Kolji!« lozinka II. bataljuna, ali pritom valja imati na umu da u pučkih pisaca toga doba klanje počesto ne znači duboki rez po vratu nego ubijanje u bliskoj borbi, pa i u ratu uopće; kritičku opasku na slični jurišni poklič 25. domobranske pribilježio je i Krleža.

⁶⁹ Praktički jedino za proboj kraj Kobarida pretjerano je objavljeno je da su »naše hrabre čete pod vodstvom Njegova Veličanstva kralja Karla« zaplijenile odnosno zarobile 2400 topova i oko 300.000 Talijana. »U ratu s Italijom«, *Sudrug*, III/1917., br. 72 od 9. XI.

⁷⁰ Sokolaš, »Vojna obvezanost«, *Sudrug*, III/1917., br. 48 od 28. IV.

⁷¹ Mirko-Andrija Mernatović, »Važnost čišćenja oružja«, *Sudrug*, I/1915., br. 9 od 20. XI. (autor potpisan kao desetnik 9. satnije).

⁷² Npr. Milivoj Jambrišak, »O zdravlju«, *Sudrug*, I/1915., br. 2 od 2. X.

ranjenike,⁷³ u tehnološke i taktičke inovacije,⁷⁴ katkada i u povijest⁷⁵ ili zemljopis.⁷⁶ Jednostavnim jezikom tumačeni su zakonski propisi protiv prekomjernih kamata,⁷⁷ o smetanju posjeda,⁷⁸ sastavljanju oporuke,⁷⁹ tj. o onomu što je doista moglo zanimati mobilizirane seljake. Kao sastavnica socijalnoga zbrinjavanja, objavljena su i pravila Zaklade za potporu udova i siročadi palih, djece i žena u zaslužanstvo dospjelih te odlikovanih pripadnika momčadskog stališta, osnovane pri 25. domobranskoj odnosno 25. pučkoustaškoj pukovniji.⁸⁰

Nemali pak trud uložen je da se objasni zašto se ne smiju prekidati telefonske žice, čak ni za izradbu tamburica, kojima se inače ponosila svaka satnija.⁸¹ Uz upute za borbu protiv neizbježne ušljivosti,⁸² isticana

---

⁷³ Viktor Molnar, »Dužnosti zdravstvenika«, *Sudrug*, III/1917., br. 38 od 17. II. (autor potpisan kao liječnik-glavar).

⁷⁴ Npr. Jambrišak, »O zadušljivim plinovima«, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X.; Dragutin Hemerik, »Važnost telefona«, *Sudrug*, I/1915., br. 8 od 13. XI. (autor potpisan kao telefonist); Ivan Franić, »Španjolski jahači«, *Sudrug*, I/1915., br. 11 od 9. XII.; Mihovil, »Kako se puca na aeroplan«, *Sudrug*, II/1916., br. 21 od 4. III.; Rudolf Barić, »Važnost i uporaba zrakoplova i letećih strojeva«, *Sudrug*, II/1916., br. 23 od 18. III. (autor potpisan kao domobran 5. satnije); »Juriš-čete«, *Sudrug*, III/1917., br. 39 od 24. II.; K-r, »Ručna granata«, *Sudrug*, III/1917., br. 40 od 3. III. (šifra odgovara već spomenutom poručniku Stjepanu Kolanderu); Nos, »O plinskim maskama«, *Sudrug*, III/1917., br. 40 od 3. III.

⁷⁵ Uz navedene članke ideološko-političkoga značenja, usp. i S. K., »Oružje i razvijanje naše puške«, *Sudrug*, III/1917., br. 73 od 17. XI. i br. 74. od 24. XI. (inicijali odgovaraju poručniku Kolanderu).

⁷⁶ Rikard Kraus, »Crtice iz zemljopisa s osobitim obzirom na boravište naše pukovnije«, *Sudrug*, III/1917., br. 69. od 20. X., br. 70 od 27. X., br. 71 od 3. XI., br. 72 od 9. XI., br. 73 od 17. XI., br. 75 od 1. XII., br. 76 od 8. XII.

⁷⁷ Putnik, »Zakon o lihvarstvu«, *Sudrug*, II/1916., br. 24 od 25. III. i br. 25 od 1. IV.

⁷⁸ Putnik, »Nešto o smetanju posjeda«, *Sudrug*, II/1916., br. 26 od 8. IV.

⁷⁹ Putnik, »Oporuka«, *Sudrug*, II/1916., br. 27 od 15. IV. i br. 28 od 22. IV.

⁸⁰ Samostalan prilog uz br. 23 od 18. III. 1916.

⁸¹ »Pjevački i tamburaški zborovi«, *Sudrug*, II/1916., br. 23 od 18. III.

⁸² Jambrišak, »O čistoći tijela«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X.

je i opasnost od alkoholizma te spolnih bolesti, ali namjesto nerealnoga suzdržavanja suosjećajno su – štoviše aluzivno – preporučivana razna zaštitna sredstva, pa i tada već postojeći, ali teško dostupni prezervativi (u izvorniku – »kutoni«): »Razumljivo da čovjek, koji je junak i na sablji i na puški i na koplju bojnomož želeli svojoj snazi i navalnoj naviki dati oduška i na drugom polju viteštva a to su žene.«⁸³

Osebujan spoj poučne i pobudbene sastavnice bile su obradbe stvarnih, fikcionaliziranih i fiktivnih ratnih pothvata. S obzirom na stupanj pismenosti potencijalnoga čitateljstva, obrađivani su ti isprva tek iznimno u prozi,⁸⁴ češće na tragu usmene epike (osim deseterca, u tom dijelu korpusa zastupljen je i osmerac),⁸⁵ uz podosta formulaičnih izraza, možda s ne toliko preuveličavanja, a zasigurno je bilo i manje okrutnosti negoli u tadašnjim privatnim pjesmaricama.⁸⁶ Neke pjesme⁸⁷ i prozni sastavci⁸⁸ prave su male pukovnijske ili bataljunske kronike, s preciznim, vjerojatno prethodno dnevnički pribilježanim nadnevcima, pri čem su se osim borbe

---

⁸³ Jambrišak, »O spolnim bolestima«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X. Usp. i Jambrišak, »Utjecaj spolnih bolesti na društvo i na državu«, *Sudrug*, I/1915., br. 7 od 6. XI.

⁸⁴ Npr. B...ć, »Pripovijest drugu«, *Sudrug*, I/1915., br. 7 od 6. XI. i Tomick, »Sa poljske straže«, *Sudrug*, II/1916., br. 20 od 26. II.

⁸⁵ Npr. Josip Balšec, »Bitka kod Šipenice!«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX. (autor potpisan kao pripadnik 8. satnije, inače iz Lobora). Vidjeti Prilog 1.

⁸⁶ Vidjeti Zečević, op. cit., str. 589-602. Usp. npr. i Turkalj, op. cit., str. 113-115, 124, 139-141, 157-159, 241.

⁸⁷ Npr. Jakob Mihatović, »Sa srpskog bojišta«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X. (autor potpisan kao stožerni narednik 13. satnije); Josip Pavešić, »Kod Pohorlovci«, *Sudrug*, III/1917., br. 36 od 3. II. (autor drugdje potpisan kao domobran 1. strojopušanog odjela); »Bog i Hrvati«, *Sudrug*, III/1917., br. 45 od 7. IV., br. 48 od 28. IV. (zbog necjelovitosti kompleta nije se moglo ustanoviti nedostaju li međunastavci).

⁸⁸ Mernatović, »III/25. baon kod Pohorloutza 4. VI. – 10. VI. 1916.«, *Sudrug*, III/1917., br. 35 od 27. I. i br. 36 od 3. II.; Juranić, »Nazadovanje Rusa«, *Sudrug*, III/1917., br. 59 od 4. VIII.; Mesarov, »Ulazak lovaca naše pukovnije u Černovice«, *Sudrug*, III/1917., br. 60 od 11. VIII. (autor potpisan kao narednik lovačke satnije).

znali obrađivati i doživljaji iz zarobljeništva.⁸⁹ Kako je već rečeno, talijanski brojevi bili su nešto suhoparniji, s većim udjelom službenih izvješća.⁹⁰

Dakako, prikazu pojedinih ratnih pothvata znao je katkada prethoditi svojevrsni strateško-politički uvod, u kojem bi se jednostavnim jezikom ukratko ocrtali krivci za rat i njegov općeniti tijek.⁹¹ Uloga pak tradicijskih junaka usmene epike pripala bi povremeno ne samo vladarima i vojskovođama, nego i kojem istaknutom nižem časniku (poput Vilima Lulića, Matije Murkovića i Stjepana Sertića),⁹² ali uglavnom ne tako da bi se izrazitije izdvojio iz anonimnoga hrvatskoga odnosno domobranskoga kolektiva.⁹³

Usmeni su se obrasci koristili i u raznim rugalicama, najčešće uperena protiv neprijateljskih vladara,⁹⁴ znatno rjeđe i pretežno usputno prema protivničkim vojnicima (najneomiljeniji bili su ruski Kozaci odnosno Čerkezi),⁹⁵ sasvim iznimno i tako da se može shvatiti kao usmjereno prema narodima u cjelini, primjerice: »To je bilo oko Mitrovice // Uništene Srpske [sic!] propalice«. ⁹⁶

---

⁸⁹ Andro Žugec, »Život u srpskom zarobljeništvu i bijeg iz zarobljeništva«, *Sudrug*, III/1917., br. 53. od 2. VI., br. 54. od 9. VI. i br. 55 od 16. VI. (autor potpisan kao vodnik 7. satnije); Andro Jakuš, »Život u ruskom zarobljeništvu i povratak u domovinu«, *Sudrug*, III/1917., br. 56 od 23. VI. i br. 57 od 30. VI. (autor potpisan kao domobran 7. satnije).

⁹⁰ Delić, »Talijanska poduzeća«, *Sudrug*, IV/1918., br. 82 od 10. X. i Delić, »Pukovnijski izvještaj o bojevima 15. lipnja 1918.«, *Sudrug*, IV/1918., br. 82 od 10. X.

⁹¹ Franić, »Bojna pjesma«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X.

⁹² Franić, »Pjesma o junaku«, *Sudrug*, II/1916., br. 18 od 12. II.

⁹³ Npr. »Miloj braći«, *Sudrug*, I/1915., br. 3 od 9. X.

⁹⁴ Npr. »Kuku lele, Petre geđa!«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X.

⁹⁵ Npr. Josip Balšec, »Oj Kozache«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX. (autor potpisan kao razvodnik stožera 25. domobranske pješačke pukovnije). Vidjeti Prilog 2.

⁹⁶ Josip Pavišić, »Ratna pjesma«, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX. (autor potpisan kao domobran 7. satnije, inače iz Sigetca). Usp. npr. i Pavletić, »Talijansko geslo«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X. te Vujnović, »Rugalica Rusu«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X.

Domoljubna, ljubavna, religiozna, a i čisto refleksivna lirika najčešće je bila romantičarski intonirana, vjerojatno na tragu tada još sveprisutnoga Ivana Trnskog. Sasvim rijetko može se naići i na pokoji trag erotike: »U naručju snivam Tvome... // Tad mi usna traži usnu // U čeznuću ljubavnome... // [...] Ljubim čare stasa Tvoga...«⁹⁷

Vrlo često tematiziran je odnos vojnika prema palim suborcima,⁹⁸ majci, voljenoj ženi⁹⁹ i djeci,¹⁰⁰ no osim očekivanoga uzdizanja junačke žrtve ili zazivanja osvete¹⁰¹ zamjetni su – posebice kako je rat odmicao – i sjetni,¹⁰² pesimistički,¹⁰³ a i pacifistički tonovi.¹⁰⁴ Štoviše, nimalo uljepšano, u nekim pjesmama lirski subjekt bezrazložno teško stradava¹⁰⁵ ili se pak umire od tuge za ljubljenom osobom,¹⁰⁶ a u nekima odsutni vojnik biva prevaren, ostajući usamljen i ojađen.¹⁰⁷

---

⁹⁷ Putnik, »Kad...«, *Sudrug*, II/1916., br. 24. od 25. III. Usp. i Branko Man(...? – nečitljivo), »Mojoj pucici«, *Sudrug*, III/1917., br. 57 od 30. VI.

⁹⁸ Npr. Škvorc, »Dušni dan – palim junacima«, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X.

⁹⁹ Npr. Janko Greblički, »Pismo dragoj«, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X. (autor potpisan kao domobran 4. satnije).

¹⁰⁰ Npr. Vujnović, »Pjesma ženi«, *Sudrug*, I/1915., br. 5 od 23. X.

¹⁰¹ Npr. Ivan Sučić, »Na grobu palog junaka«, *Sudrug*, I/1915., br. 2 od 2. X. (autor potpisan kao telefonist) i Mijo Mužina, »Pobratimu i prijatelju momu«, *Sudrug*, I/1915., br. 3 od 9. X. (autor potpisan kao stožerni narednik 4. strojopušanog odjela).

¹⁰² Npr. Stjepan Puškoja, »Mjesecu«, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X. (autor potpisan kao pripadnik 6. satnije).

¹⁰³ Putnik, »Ispod kote 458«, *Sudrug*, II/1916., br. 23 od 18. III.

¹⁰⁴ Branko Mance, »Proljeće«, *Sudrug*, III/1917., br. 52 od 26. V. Vidjeti Prilog 3.

¹⁰⁵ Npr. Mihovil, »Vjerna straža«, *Sudrug*, I/1915., br. 8 od 13. XI. (autor potpisan kao pripadnik 13. satnije).

¹⁰⁶ Npr. L. Lovrenčić, »Jedna noć«, *Sudrug*, I/1915., br. 9 od 20. XI. (autor potpisan kao desetnik 16. satnije) i Slavko Zdešić, »Ne plač, ljubo«, *Sudrug*, I/1915., br. 13 od 18. XII. (autor potpisan kao domobran 5. satnije).

¹⁰⁷ Matujec, »Nevjernoj ljubi«, *Sudrug*, I/1917., br. 67 od 6. X. (autor potpisan kao pripadnik 9. satnije). Vidjeti Prilog 4.

Svega jedan uradak (objavljen 1917.) mogao bi se označiti kao svojevrsna avangardistička, uvjetno možda i futuristička pjesma s motivikom bojišta,¹⁰⁸ a drugi kao pjesma u prozi, zacijelo na tragu francuskoga simbolizma.¹⁰⁹ Ipak, premda posebnošću upadaju u oči, o uspjelosti oba sastavka zacijelo neće biti suglasja.

Kršćanski blagdani, napose Božić i Uskrs, obilježavani su također pretežno poezijom, najčešće s motivima nade i praštanja,¹¹⁰ nostalgije za domom i vjere u skori, sretan povratak kući, katkada u znaku uzdanja u Božju pomoć u pravednom ratu,¹¹¹ katkada i uz pokoju konzumerističku notu.¹¹² Narочit slučaj slojevit je opis uskršnjega bratimljenja s Rusima, posvjedočen iz prve ruke, iz pera samoga urednika Klučka: »Što se kod vas govori, kada će biti mir? – Mi toliko znamo, kao i vi! Vi vršite svoju dužnost, mi ćemo svoju, a kad vaši u Petrogradu i naši u Beču i Berlinu zaključite, bit će mir.«¹¹³

---

¹⁰⁸ Lujina Mitraljeza, »Iz nekog ciklusa, IV.«, *Sudrug*, III/1917., br. 45 od 7. IV. Vidjeti Prilog 5.

¹⁰⁹ A. H., »Duša svibanjskog dana«, *Sudrug*, III/1917., br. 51 od 19. V. (inicijali, a donekle i stil odgovaraju budućem pedagogu Alfonsu Heisingeru, no nije mi zasad poznato je li služio u 25. domobranskoj).

¹¹⁰ Npr. Putnik, »Uskrs«, *Sudrug*, II/1916., br. 28 od 22. IV.

¹¹¹ Mijo Jurić, »Božić – tajinjstveni [sic!] spomen rođenja Isusa Krista, Boga i gospodina našega«, *Sudrug*, I/1915., br. 14 od 25. XII. (nije naznačeno, ali iz drugih je izvora znano da je autor bio vojni kapelan).

¹¹² Npr. Mihovil, »Sveta noć«, *Sudrug*, I/1915., br. 14 od 25. XII. Vidjeti Prilog 6.

¹¹³ I. K., »Na ruski Uskrs«, *Sudrug*, III/1917., br. 50 od 12. V. (inicijali odgovaraju uredniku Klučku). Usp. i svojevrsan nastavak J. Č., »Na ruski Uskrs«, *Sudrug*, III/1917., br. 51 od 19. V., kojemu je slijedilo upozorenje da rat još nije svršio: –paša.-, »Iza ruskog Uskrsa«, *Sudrug*, III/1917., br. 52 od 26. V.

Nešto manji broj crtica pa i kraćih novela bavi se vojničkim¹¹⁴ i građanskim životom, katkad i raznolikom njihovom interakcijom.¹¹⁵ Jedna od dojmljivijih gotovo je krležijanska pripovijetka o ženi koja prodaje preostalo pokućstvo kako bi ranjenoga supruga mogla posjetiti u gradu, no zakoračivši u bolničko predvorje doznaje da joj je dragi maloprije umro.¹¹⁶ U drugom naročito uspjelom slučaju, u kojemu se prikazuje iščekivanje juriša, vjerojatno bi se mogli uočiti stanoviti sastojci književnoga ekspresionizma.¹¹⁷ Zacijelo tada još u bolnici, rekonvalescent Klučko javio se duhovitim prikazom po svoj prilici uobičajene podvale pacijentu-susobniku.¹¹⁸ Komikom je posredovan i neuspjeli pokušaj približavanja ženskom svijetu na zaposjednutom talijanskom teritoriju.¹¹⁹ Potkraj rata može se naići i na jedan prikaz čudesnoga, pa i nadnaravnoga lutanja po različitim dijelovima Monte Grappe, za kojega nije jasno je li imao i neko skrovito značenje.¹²⁰

Općenito se može reći da se negdje od polovice 1916. udio proznih i humorističkih sastavaka u cjelini lista bitno povećao u odnosu na prvotnu pretežnost junačkih epskih pjesama. Naime, najpotpuniji uvid u vojničke brige daju nam ipak šaljive pjesme, crtice, vicevi i tobožnji oglasi, od

---

¹¹⁴ Npr. Tomick, »Sa bojnih poljana«, *Sudrug*, II/1916., br. 19 od 19. II. i br. 20 od 26. II.; Mernatović, »U ophođi«, *Sudrug*, II/1916., br. 22 od 11. III.

¹¹⁵ I. F., »Mrtav – oživio«, *Sudrug*, I/1915., br. 12 od 11. XII. (inicijali odgovaraju Ivanu Franiću); Dragutin Stefan, »Popravljenik«, *Sudrug*, II/1916., br. 24 od 25. III. (autor potpisan kao desetnik 5. satnije); Sinek, »Pripovijest jednoga junaka«, *Sudrug*, III/1917., br. 37 od 10. II.; Horvat, »Što rat čini«, *Sudrug*, IV/1917., br. 84 od 24. X. (autor potpisan kao natporučnik).

¹¹⁶ Mernatović, »Tužan Božić«, *Sudrug*, III/1917., br. 34 od 20. I.

¹¹⁷ A. H., »Naprijed!«, *Sudrug*, III/1917., br. 51 od 19. V.

¹¹⁸ Klučko, »Kapo u bolnici«, *Sudrug*, III/1917., br. 65 od 15. IX.

¹¹⁹ Horvat, »U Madranu«, *Sudrug*, IV/1918., br. 83 od 17. X. (autor potpisan kao pripadnik 3. strojopuščane satnije, zacijelo različit od spomenutoga natporučnika).

¹²⁰ Josip Faget, »San jednog domobrana«, *Sudrug*, IV/1918., br. 84 od 24. X. (autor potpisan kao domobran u pukovnijskom stožeru).

veljače 1916. (br. 17) okupljani u počesto kajkavske rubrike Kozjak, Gnjavaža iz streljačkog jarka ili Digić, sa stalnim likovima Matekom Funtakom¹²¹ i Jožekom, kojima bi se povremeno pridružio Vincek.¹²² S podosta ironije, a i pravoga crnoga humora obrađivane su tako zgrade i nezgode na bojištu,¹²³ zdravstvene jadikovke,¹²⁴ razlike između iskusnih vojnika i novaka,¹²⁵ nezahvalna dužnost časničkoga služaka,¹²⁶ a osim raznoliko cijenjenih kuhara,¹²⁷ osornih zapovjednika (ipak tako da se časnički autoritet ne dovode u pitanje) i slabih zamjenskih proizvođača,¹²⁸ dotaknute su i ovisnost o cigaretama,¹²⁹ i jednolična ishrana,¹³⁰ i nestašica kovina,¹³¹ i društvene promjene uzrokovane ratom.¹³²

Zacijelo visokim stupnjem nezadovoljstva može se objasniti znatna učestalost šala i pjesama o ženskoj nevjeri,¹³³ katkad na svoj način

---

¹²¹ Matek je inače bio opći naziv za domobranskoga vojnika, nešto kao Tommy u engleskom.

¹²² Ostatak lista je na štokavskom standardu ili barem bliskom mu izričaju, pri čem pravopis nije sasvim ujednačen te su mjestimice uočljivi manji otkloni, bilo na fonološku bilo na morfonološku stranu.

¹²³ »Matek se v noći boji«, *Sudrug*, II/1916., br. 19 od 19. II.

¹²⁴ »Matek Funtak, buhe i vuši«, *Sudrug*, II/1916., br. 27 od 15. IV.

¹²⁵ Vujnović, »Bojnim drugovima godišta 1915.«, *Sudrug*, I/1915., br. 4 od 16. X.

¹²⁶ »Život časničkog služaka«, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X. (autor smjelo potpisan kao Jambrek, časnički sluga natporučnika Hečimovića iz 4. satnije; vjerojatno je riječ o stvarnoj osobi jer se i kasnije spominje neki služak Imbro Jambrek, baš iz te satnije). Vidjeti Prilog 7.

¹²⁷ »Naš kuhar Marko«, *Sudrug*, I/1915., br. 10 od 27. XI.

¹²⁸ M. V., »Ratni produkti«, *Sudrug*, III/1917., br. 68 od 13. X. (autor potpisan kao pripadnik 3. strojopuščane satnije).

¹²⁹ Kibic, »Duhanski lihvari«, *Sudrug*, III/1917., br. 76 od 8. XII.

¹³⁰ Miš, »Oda grahu«, *Sudrug*, III/1917., br. 68 od 13. X. (autor ili autori potpisani kao pripadnici 3. strojopuščane satnije). Vidjeti Prilog 8.

¹³¹ p., »Posvećeno vitezovima drvene ostruge«, *Sudrug*, III/1917., br. 39 od 24. II.

¹³² Sokolaš, »Hinterlandija«, *Sudrug*, III/1917., br. 76 od 8. XII.

¹³³ »Povratak s ratišta«, *Sudrug*, III/1917., br. 48 od 28. IV.

mizoginijih,¹³⁴ pa i krajnje grubih.¹³⁵ Ipak, jedan od humorističkih vrhunaca tobožnja su javna pisma Mateka Funtaka *Sudrugovu* uredništvu, parodijski splet osobnih briga i pučkoga pogleda na strateške odnose,¹³⁶ a isti je autor zaslužan i za jedan osebujni ljubavno-satirički pjesnički spoj.¹³⁷

Uglavnom iza humora povremeno su – počevši tek s brojem 15 od 8. siječnja 1916. – objavljivani izvještaji o promaknutim ili odlikovanim¹³⁸ suborcima te pohvale pojedinim postrojbama,¹³⁹ a stanovita se pozornost posvećivala i posjetima¹⁴⁰ te jubilejima istaknutijih zapovjednika,¹⁴¹ katkada i toplim nekrolozima.¹⁴² Od 1917. objavljeno je i nekoliko priloga općenitoga memorijalnoga značenja, u kojima se o prošlim ljutim bojevima pisalo iz perspektive obilježavanja vojnih groblja, pa i podizanja spomenika

---

¹³⁴ Npr. Franić, »Onima, koji će da se žene«, *Sudrug*, I/1915., br. 8 od 13. XI. i br. 11 od 9. XII. Usp. i polemički odgovor Mihovil, »Onima, koji ne će da se žene«, *Sudrug*, I/1915., br. 10 od 27. XI.

¹³⁵ Gavril Miljanović, »Kako žene sad kod kuće žive«, *Sudrug*, III/1917., br. 38 od 17. II. (autor potpisan kao pripadnik 1. odjela pješaačkih topova). Vidjeti Prilog 9. Inače, prema spomenutom nastavničkom dosjeu, urednik Klučka živio je od 1912. rastavljen od svoje supruge. Kada je supruga 1918. umrla dok je Klučka još bio na bojištu, nastarije od to troje djece imalo je devet godina. Dobar dio dosjea stoga zauzimaju optužbe o bračnoj nevjeri i oko neplaćanja alimentacije, potom i oko nedostatne skrbi za djecu, što sve možda donekle može pridonijeti objašnjenju *Sudrugove* uređivačke politike u pogledu »ženskih tema«.

¹³⁶ Mihovil, »Dragi Sudrug!«, *Sudrug*, II/1916., br. 26. od 8. IV., br. 29. od 6. V., br. 32 od 27. V., br. 33 od 3. VI.

¹³⁷ Mihovil, »Imam te rad«, *Sudrug*, II/1916., br. 27 od 15. IV. Vidjeti Prilog 10.

¹³⁸ Npr. »Domaće vijesti«, *Sudrug*, III/1917., br. 34 od 20. I.

¹³⁹ »Opis bojnog uspjeha na 9. II. 1916«, *Sudrug*, II/1916., br. 18 od 12. II.

¹⁴⁰ Npr. Tomick, »Ljubimo te naša diko!«, *Sudrug*, I/1915., br. 10 od 27. XI. (tekst posvećen generalu Lipošćaku).

¹⁴¹ Npr. »Proslava imendana zapovjednika pukovnije g. potpukovnika Dragutina Turčić«, *Sudrug*, I/1915., br. 7 od 6. XI.

¹⁴² K., »Naši pokojnici-junaci«, *Sudrug*, I/1917., br. 61, 18. VIII.

palim vojnicima 25. domobranske.¹⁴³ Jedan takav sastavak sadrži i za ono doba neobično izravnu ideološko-političku sastavnicu: »Dao Svevišnji Gospod, da krv Hrvata bude temelj slobode i nezavisnosti Hrvatske.«¹⁴⁴

U sklopu učvršćenja tradicije na poticaj potpukovnika Stanzera osnovan je 1916. u Zagrebu i muzej 25. domobranske pješačke pukovnije, za kojega je urednik Klučko preuzeo prikupljanje darova na samom bojištu. Prema redovitim Klučkovim izvješćima, pribavljane su većinom fotografije (od autora češće se spominju Narcis Jeszenski i Matija Premužak) te izrađevine od priručnoga materijala vojne provenijencije (tzv. trench art). Najrazličitijim kanalima ponešto od oboga završilo je do danas u baštinskim ustanovama, napose u Hrvatskom povijesnom muzeju i u Hrvatskom državnom arhivu. Ipak, čini se da je potkraj 1917. zanimanje već splasnulo, pa je Klučko morao posegnuti za nepovoljnom usporedbom s darežljivošću etapnoga bataljuna što se u to doba nalazio na Talijanskom ratištu.¹⁴⁵

---

¹⁴³ Delić, »Spomen palima!«, *Sudrug*, III/1917., br. 64, 8. XI. Među ostalim, u članku se spominju do danas očuvani spomenici kipara Drenskog na pukovnijskim grobljima u Dobrinivcima i u Hlibivki, sa standardiziranim tekstom koji je sadržavao sklop »Bog i Hrvati«.

¹⁴⁴ Jurić, »Zemlja mira«, *Sudrug*, III/1917., br. 66 od 29. IX., br. 67 od 6. X., br. 68 od 13. X. i br. 69 od 20. X.

Među ostalim, iz članka se može doznati da je 25. domobranska još 1915. kraj Dobrinivca podigla kapelicu, od koje su 1917. ostali samo zidovi, ali i da je te godine ondje postojala još jedna manja kapelica.

¹⁴⁵ I. K., »Pukovnijski muzej«, *Sudrug*, III/1917., br. 72 od 9. XI. (inicijali odgovaraju uredniku Klučku).

ODJEK I RECEPCIJA

Kako je već rečeno u uvodnom odjeljku, hrvatski bojni listovi nakon 1918. nisu imali bitnoga odjeka. Ipak, osim što je – vidjeli smo – bio citiran u *Obzoru*, o *Sudrugu* se već 1915. pisalo u *Narodnim novinama*¹⁴⁶ i *Kršćanskoj školi*,¹⁴⁷ a 1916. i u *Hrvatskoj obrani*.¹⁴⁸

Autor opsežnoga osvrtu u *Narodnim novinama* – po svoj prilici bivši njihov glavni urednik Janko Ibler (1862. – 1926.) – Stanzerovom je zaslugom već u listopadu 1915. na ocjenu dobio prva četiri broja *Sudruga*. Za okolnosti u kojima je vjerojatno bilo uobičajeno upućivati hvalospjeve svemu što ima veze s oružanim snagama, njegove su riječi vrlo odmjerene, pa i s ponekim blago kritičkim tonom. Istaknuvši teške uvjete u kojima list izlazi te posebnost uske komunikacijske zajednice («potječući iz šanaca, namijenjen je domobranima u šancima»), autor napominje da je *Sudrug* »u hrvatskoj književnosti do sada jedinstvena pojava, koja će imati kao takva trajnu kulturnu vrijednost«.

Dužnost prikazivača stoga je upoznati publiku s tim nedostupnim listom, čiji se prinosnici žrtvuju za kralja i »majku domovinu Hrvatsku«. Posrijedi su većinom »radnje priprostih domobranaca i njihovih šarža [dočasnika]«, i to uglavnom pjesme jer »naš priprosti čovjek najradje govori u stihovima«. Kao ilustraciju autor navodi ulomke koji ističu hrvatsku hrabrost i nadstranačko jedinstvo, cijeneći da to nisu prazne fraze te da će takvi ljudi obogatiti mirnodopski život, jednom kada rat završi.

---

¹⁴⁶ –r, »Ratni list hrv. domobranaca«, *Narodne novine*, LXXXI/1915., br. 250 od 27. X., str. 1-2.

¹⁴⁷ Stjepan Čukac, »Škola lijepo radi i na bojnom polju«, *Kršćanska škola*, XIX/1915., br. 9/10, str. 129-133.

¹⁴⁸ Rudolfo Franjin Magjer, »Hrvatska pučka pjesma i svjetski rat 14./16.«, *Hrvatska obrana*, XV/1916., br. 90 od 19. IV., str. 1-2. Budući da Magjer gotovo doslovce preuzima Čukčeve navode, njegov tekst neću posebno raščlanjivati.

Kako dalje ipak kaže, uz takve »političko-patriotičke note« ima i zanesenih rodoljubnih pjesama »bez tendencije«, katkad i sa stanovitim »naivitetom«. Veći dio pjesama podsjeća ga na Kačićevu i na narodnu poeziju, ali ih ne »dosežu ni sadržinom ni formom«. U tom »ratničkom genreu« slavi se odanost vladaru i vražjoj 42. diviziji, ali ne prešućuju se ni »teškoće i pregaranja«. Neprijatelja se pritom rijetko omalovažava, dapače priznaje mu se junaštvo, jedino Kozaci i Čerkezi »loše prolaze« jer nisu onoliki junaci kakvima se prikazuju i »jer znadu biti krvoločni«; mimo toga – nastavlja autor – najveća mržnja iskazuje se prema Talijanima. Što se pak tiče unutarnjih odnosa, autor s obzirom na dualistički ustroj Monarhije ne propušta upozoriti kako bi se »naše čestite domobrance« moglo upozoriti da termin »Austrijanci« rabe na način koji nije »državnopravno korektan«.

Ima u *Sudrug* – prikazuje se dalje – i »ljubavnih izljeva«, premda manje nego što bi se očekivalo. Od poezije koja mu se najviše sviđela autor prenosi šire izvatke iz formulaične ljubavno-domoljubne pjesme »List mojoj ljubi«, ¹⁴⁹ za koju kaže da je dražesna u svojoj ljupkoj jednostavnosti te optimistički predviđa da će je »hrvatski kulturni historik« spominjati poslije rata, »kad bude govorio o učešću Hrvata u ovoj nesavrnoj svijet-skoj drami«.

Spominjući i Jambrišakove pouke, autor naposljetku zaključuje kako se uz ratovanje domobranci ipak zabavljaju pjesmom te čuvstva i misli iznose »doista zanimljivo i značajno«. Sve to, dakako, nije »literarni rad koji se ima podvrći strogoj literarnoj kritici«, ali jest bitno »kulturno pregnuće« kojemu se ne može »uzkratiti iskreno priznanje«. U svemu, volio bi u sljedećim brojevima vidjeti više humora, i više suradnje kadeta i časnika, što bi – kako vjeruje – bio korak prema zajedništvu školovanih i neškolovanih pripadnika mlade hrvatske generacije.

---

¹⁴⁹ Imbro Piškorić, »List mojoj ljubi«, *Sudrug*, I/1915., br. 2 od 2. X. (autor potpisan kao pripadnik 5. satnije).

Rijetkost časničkih prinosa primijetio je i danas gotovo nepoznati Stjepan Ćukac (1867. – 1924.),¹⁵⁰ u to doba urednik *Kršćanske škole* – glasila Hrvatskoga katoličkoga katehetskoga društva – koji je potkraj 1915. od »svog kolege i prijatelja Klučka« dobio prvih 11 brojeva *Sudruga*. Osim te poveznice, autor je u tekstu priznao i da je dobiveno na ogled dijelom pročitao, a dijelom tek pregledao. Kako kaže, u *Sudrugu* ima malo proze, i to proze kraćih oblika, a ta bi se mogla podijeliti u dvije kategorije – vjersku i moralnu te rodoljubnu. Nakon pojedinačnoga nabiranja, Ćukac ističe da se iz svega vidi ljubav hrvatskoga naroda prema Crkvi, vladaru i domovini.

Ipak, glavne su za nj pjesme, jer »hrvatski narod je pjesnička duša«, on pjeva u dobru i u zlu, što u čitatelja izaziva ponos zbog pripadnosti tom narodu. Budući da su ih pisali »ratnici seljaci«, kritičar u tim kriticama ne treba tražiti školovanoga pjesnika, ali u njima će svatko naći misli i osjećaje pravog pjesnika. Zanimljivo, potkrepljujući svoju prosudbu iscrpnim navodima, Ćukac se zadržao samo na sentimentalnim pjesmama, premda je u dostavljenim mu brojevima već bilo i rugalica. Naime, uvod i zaključak njegova osvrtu gotovo su istovjetni – prema Ćukčevu mišljenju, općenito rečeno, Hrvati trebaju dobre vođe da im se rasplamsaju ideali što inače samo tinjaju, a jednoga takvoga dobili su i vojnici 25. domobranske, zaslugom škole uopće odnosno »poznatoga pedagoškoga takta« njezinoga predstavnika Klučka, koji je »duša *Sudruga*«.

Kako se vidi, premda je ocjenitelj raspolagao s više brojeva, osvrt na *Sudrug* objavljen u *Kršćanskoj školi* angažiraniji je, a i selektivniji od osvrtu *Narodnih novina*, no u jezgri su ipak podudarni, te list ocjenjuju poglavito s obzirom na standarde tadašnje pučke književnosti, pri čem prvi naglašava moralno-didaktičnu sastavnicu, a drugi spomenom kulturnopo-

---

¹⁵⁰ Rođen u Klanjcu, u Zagrebu završio bogosloviju te, zaređen za svećenika, gotovo 30 godina bio vjeroučitelj u Donjogradskoj gimnaziji; začasni kanonik zagrebačkog kaptola, umro 1924. Vidjeti »Osobne vijesti«, *Kršćanska škola*, XXVII/1924., br. 7–8, str. 95–96.

vijesne vrijednosti daje naslutiti da u njem ima i za ono doba ne sasvim uspjelih književnoumjetničkih pokušaja.

No, budući da nema pouzdanijih naznaka o kolanju *Sudruga* izvan ratišta, pa niti izvan same 25. domobranske pješačke pukovnije, više bi nas trebala zanimati njegova neposredna recepcija, među onima kojima je bio namijenjen. Naime, kako je rečeno u Kneževićevu proslavu prvoga broja, koji se izrijekom obraća samo momcima – pojam je u pravilu uključivao dočasnike, ali nipošto časnike – nominalna svrha *Sudruga* bila je u najmanju ruku dvojaka: »Da se pak svima dojavi što se zna o domovini našoj, a i šta Vi znate pripovjedati o slavi svojoj u riječi i pjesmi, da uzveličate svoj duh i naučite mlade, kako će pjevati, započet je ovaj list, koji će poskočiti do veselih vojničkih duša, da im zaigra srce«.

Da se u toj namjeri donekle i uspjelo, pokazala je – mislim – raščlamba po tematskim slojevima, a i razmjerno velik broj suradnika raznovrsnih profila. U cjelini gledano, *Sudrug* sigurno nije bio tek poučno-promidžbeni list koji bi pod pseudonimima nadobudno ispunjavala dva-tri mobilizirana gimnazijska profesora, dosađujući pritom manje učenim ili manje oduševljenim suborcima, nego list s neprijepornom čitateljskom povratnom spregom, koja je razmjerno širokom momčadskom krugu omogućavala da se na stanovit način – i unutar stanovitih, ali ne uvijek očekivanih granica – literarno-publicistički izrazi.

U onom smislu u kojemu se popularnokulturna proizvodnja i inače označuje kao višestruko ambivalentno polje »nadzora« i »otpora« pri susretu i prožimanju »umjetničkoga« i »pučkoga«, »visokoga« i »niskoga« ili »elitnoga« i »masovnoga« (uz raznolik odnos prema usmenosti), čini se da je *Sudrug* najuputnije promatrati kao jednu od prvih njezinih periodičnih manifestacija u nas, zasigurno »pučkiju« od, primjerice, časopisa »za odrasliju mladež« *Pobratim*, ali istodobno – barem u nekim sastavnicama – i manje »nadziranu«, da ne kažem »demokratskiju« od

tiskovina povezanih s tada praktički još marginalnom Hrvatskom pučkom seljačkom strankom.¹⁵¹ Na neki način, rekao bih, to je uočio i autor osvrta u *Narodnim novinama*, samo što još nije raspolagao kasnije razvijenim teorijsko-interpretativnim pojmovnikom.

Rečeno o razmjernoj širini *Sudrugove* recepcije među pripadnicima 25. domobranske ipak se u ponečemu mora dopuniti. Premda se među autorima uočava nemali broj dočasnika i običnih domobrana, ne može se sa sigurnošću znati koja je točno bila njihova motivacija za suradnju, još manje do kolikoga su dijela momčadi njihovi tekstovi uspijevali doprijeti.

Što se tiče motivacije, čini se ipak da je bila većim dijelom intrinzična, i da je periodično osipanje suradnika uglavnom bilo prouzročeno borbama (smrću, ranjavanjem, zarobljavanjem), premještajem u drugu postrojbu, a od druge polovice 1917. vjerojatno i ratnim zamorom odnosno smanjenom potporom austrougarskim ratnim ciljevima, kada je – kako je spomenuto – nepovratno opalo i zanimanje za pukovnijski muzej.

Naime, prvi ponovljeni poziv za suradnju u *Sudrugu*, objavljen potkraj studenoga 1915., više-manje tek u stihovima ponavlja Kneževićev proslav, bez izravnoga apela na eventualnu rijetkost prinosa.¹⁵² Toga nema ni u spomenutom tobožnjem pismu uredništvu Mateka Funtaka iz travnja 1916., koje se također moglo iskoristiti za poticanje suradnje, pa i kroz glas fiktivnoga čitatelja – samo da nije bilo autorski potpisano (Mihovil). No, već Funtakovo/Mihovilovo pismo s kraja svibnja te godine ima sadržaj koji bi mogao upućivati ako ne na stvarnu zabrinutost uredništva množinom prinosa, a ono barem na pokušaj da se ironijsko-pesimističnom slikom suradnički odnosno tematski krug dodatno proširi.¹⁵³ Žaleći za starim vremenima, »gda su bile lepe pesme vu njem, lepo se pisalo i popevalo«, Funtak/Mihovil u njem tvrdi da zadnji broj *Sudruga* »zišel je na žalost gurav

---

¹⁵¹ Vidjeti radove u bilješki 3, napose Duda, »Popularna književnost«.

¹⁵² Stjepan Okičan, »Javljam se u našem Sudrugu«, *Sudrug*, I/1915., br. 9 od 20. XI. (autor potpisan kao vodnik 9. satnije).

¹⁵³ Mihovil, »Dragi Sudrug!«, *Sudrug*, II/1916., br. 32 od 27. V.

i presuv«. Pozivajući na suradnju, autor poseže za intimnijim, »domaćim« govorom: »Dečki vužgite, vraga skelil, barem vi stari se zdignite i pokažite, da se da zbuditi, da se da popevati, samo dok se oče.« Ali, o čem da se piše? Pa, upravo o onom što se piše kući, onima koji zapravo žive u jednom drugom, odvojenom svijetu:

Dok čovek čita vaše liste, kaj doma pišete, ej ima tu sega i sačesa, jeden se tuži i tuguje, drugi popeva sa sega grla, a ni jeden ne će to se lepo složiti pak poslati Sudrugu, kajti bi se to drukalo.¹⁵⁴ Kaj vraga pišete to doma. Em vas oni doma ne razme. Se, kaj god se ovdi događa, to so se naše tuge, to so se naše žalosti i radosti, to se mora napisati nekam za večni spomen. A zato je tu naš Sudrug, naš preštimani, prepoštovani ratni drug: Sudrug. Si bi morali priseči, da bodo ostali verni tomu ratnomu drugu. I saki je magarec, koji bi mogel pisati, a ne će. Ne ću reći, ne more saki pisati, ali koj zna, taj mora pisati, ter se tak pokazati, da ima naš dobri Sudrug rad. A to je tak lahko malo nekaj napisati. Mesto da piše kakovi feciki o ljubavi, koju ima rad od denes na zutra, nek napiše nekaj kaj bumo mi si čitali, i vučeni i nevučeni.¹⁵⁵

Znatno posrednije, u završetku toga pisma na suradnju su pozvani i zapovjednici satnija, tj. časnici Klučkova ranga. Na sljedeći poziv na suradnju može se naići tek u travnju 1917.,¹⁵⁶ ovaj puta izravno urednički potpisan, ali još uvijek u šaljivu tonu, pri čem je *Sudrug* – kao i u drugim prigodama – predstavljen likom mitskoga Pegaza: »Apeliramo na slavne čitaoce Sudruga, da bi nas potpomogli svojim radnjama, jer je naš siromašni

---

¹⁵⁴ Zbog propisa o cenzuri, niži časnici ili dočasnici morali su pročitati sva pisma koja su vojnici slali s bojišta, ali rečenica može biti i svojevrsna retorička figura.

¹⁵⁵ Op. cit.

¹⁵⁶ Podsjetimo se, cijelu drugu polovicu 1916. *Sudrug* nije izlazio, sve do 20. siječnja 1917.

pegaz silno smršavio hraneći se hoblinjem. [...] Dakle, pomognimo pegazu, no ne hoblinjem – već lijepom poezijom i prozom!¹⁵⁷

Iz dosada navedenoga može se razložito pretpostaviti da je unatoč svim zaprekama uredništvo *Sudruga* do polovice 1917. uspijevalo održati stanoviti krug suradnika, ali i da ga unatoč svim apelima, a možda i drugim motivacijskim sredstvima nije uspjelo proširiti u onoj mjeri u kojoj je držalo da bi bilo moguće. Nakon daljnjih poteškoća izazvanih Kerenskijevom ofenzivom, a i urednikovim ranjavanjem, to već izravno slijedi iz nešto kasnijega Klučkova priopćenja, iz kojega se mogu iščitati i znakovi posustajanja: »Naš list Sudrug zauzima u [pukovnijskom] muzeju odlično mjesto. Iz Sudruga morao bi se čitati život pukovnije u ratu, no na žalost nije tako, jer je Sudrug siroče, što živi od par radnika, koji nijesu kadri sami da zadovolje dužnostima onako, kako se od jednog bojnog lista očekuje.«¹⁵⁸

Vjerojatno s tim u vezi, već u sljedećem broju *Sudruga* (68 od 13. listopada 1917.) objavljen je novi poziv na suradnju, u kojemu se – uza podsjećanje na sve ono poučno i zabavno što je dosad objavljeno – izraziti je spominje dužnost:

*Dužnost nam je da list podupremo svojim pisanjem, i da i mi napišemo po koji člančić ili pjesmicu za Sudrug. Ne mora to biti ne znam kako učeno, već onako po našem pučkom znanju. Dužnost nam je Sudrug uvelike cijeniti, širiti ga barem nepismenoj braći, koji su na žalost ostali slijepi kraj zdravih očiju. Oni će pričati i djeci svojoj, što su sve čuli iz Sudruga na bojnem polju.*¹⁵⁹

No, dužnost se očevidno već ni tada nije smatrala dovoljnom motivacijom, jer odmah iza Češkova poziva čitamo dotad u *Sudrugu* neviđeni natječaj za onoga »tko najljepše opiše ili opjeva svoj jedan ozbiljan ili šaljiv

---

¹⁵⁷ Uredništvo, »Oglas«, *Sudrug*, III/1917., br. 48 od 28. IV.

¹⁵⁸ I. K., »Pukovnijski muzej«, *Sudrug*, III/1917., br. 67 od 6. X.

¹⁵⁹ Češko, op. cit.

doživljaj na bojnopolju«, uz poveću nagradu od »100 austrijskih Memfis-cigareta«, to zanimljiviji što u prethodnim brojevima nema naznake da se suradnja na ikoji način honorirala (za razliku od rješavanja zagonetki).

Kako, međutim, čitamo kasnije, na natječaj otvoren 12 dana javila su se svega dvojica kandidata,¹⁶⁰ pa je rok produljen za osam dana, a nakon još nekoliko dana počeka nagrada je – bez podatka o tomu je li se još tko-god javio – dodijeljena upravo spomenutom Češku, za prilog objavljen u broju 72.¹⁶¹

Što se pak tiče mogućnosti da je uredništvo dobivalo i priloge koji iz ovoga ili onoga razloga nisu bili primjereni za objavu, i nju valja uzeti u obzir, ali pritom treba računati s nekoliko dodatnih okolnosti. Među ostalim, uredništvo se u tom smislu svega dvaput otvoreno očitovalo. Jednom, u svibnju 1917. neki je autor svoje tekstove dostavio potpisan samo kao Domobran, na što je odgovor glasilo da je suradnja moguća pod pseudonimom, ali da samo uredništvo mora znati tko iza nj stoji.¹⁶² Nekoliko tjedana kasnije, višekratnom je suradniku poznatom kao A. H. javljeno da mu je »Bojna napitnica« uvrštena, ali kako vidiš, blažim izrazom je oštri zamijenjen«, dok se »Dva vojnika« »ne će moći uvrstiti«. Razlog za to nije naveden, no može se pretpostaviti da nije bio estetske nego sadržajne naravi, već i stoga što je autor bio bezpridržajno ohrabren: »Molim, nastavi marljivo!«¹⁶³ No, ostale potencijalne prinose uredništvo je moglo i usmeno odbiti, jer komunikacija kroz *Sudrug* ovdje je po svojoj prilici bila uvjetovana nepoznatim identitetom Domobrana te duljom fizičkom odsutnošću autora potpisanoga s A. H. Naime, zašto bi mu se inače javno poručivalo da je *Bojna napitnica* uvrštena u izmijenjenu obliku, kada bi, da se nalazio uz pukovnicu, to mogao i sam vidjeti, ako ne odmah i usmeno doznati?

---

¹⁶⁰ »Natječaj«, *Sudrug*, III/1917., br. 70 od 27. X.

¹⁶¹ »Natječaj«, *Sudrug*, III/1917., br. 73 od 17. XI.

¹⁶² »Odgovor uredništva«, *Sudrug*, III/1917., br. 51 od 19. V.

¹⁶³ »Pozdrav«, *Sudrug*, III/1917., br. 56 od 23. VI.

Čvršći zaključak ne može se zasad donijeti ni u vezi sa širinom *Sudrugova* čitateljstva. Za razliku od Blaškovićeve *Lancmana*, dijelio se on besplatno, no broj od najviše stotinjak izdanih primjeraka procijenjen je samo prema uobičajenoj gornjoj granici mogućnosti hektografskoga postupka, pa za donju granicu možemo posegnuti za bilo kojim brojem većim od dvadeset, a i to jedino stoga što s obzirom na ustroj pukovnije trud oko još manje naklade vjerojatno ne bi imao smisla.

Već spominjana uputa da se *Sudrug* čita naglas onim vojnicima koji ne znaju čitati razumljiva je jer je prema dostupnim podacima takvih moglo biti čak i do 70 % cijeloga sastava, no opet nam ništa ne govori koliko je često takvo skupno čitanje – ako uopće – provođeno. Lako je, naime, moguće da se i oko njega sve manje nastojalo s brojevnim osipanjem pukovnije, ratnim zamorom i uopće slabljenjem unutarnje kohezije, o čemu možda i nehotice govori jedno od posljednjih uredničkih obraćanja, ono iz studenoga 1917.: »Tko ne će da što napiše, neka list bar daje okolo na čitanje, jer još uvijek ima momčadi, koja znade čitati i pisati, ali ne zna, da u pukovniji postoji kakav list.«¹⁶⁴

Kako bilo, unatoč svim iznesenim ogradama, čini mi se primjerenim zaključiti kako upravo popularnokulturni aspekt *Sudruga* čini još jedan prozor u slabo poznati usmenokulturni svijet običnih, većinom nepismenih hrvatskih vojnika Prvoga svjetskog rata, odražen barem u predodžbama i očekivanjima njihovih pismenih suboraca. Kako je i drugdje rečeno, u pogledu njegovih mijena od 1914. do 1918., a i u pogledu regionalnih razlika, nužna su daljnja istraživanja,¹⁶⁵ od detaljnije rekonstrukcije sastava i ratnoga puta pojedinih postrojba do cjelovitijega uvida u pisanje civilnoga tiska, od pronalaska bojnih listova drugih pukovnija do raščlambe raznolikih ego-dokumenata, od idiografskoga do komparativnoga pristupa.

---

¹⁶⁴ »Priateljima Sudruga«, *Sudrug*, III/1917., br. 74 od 24. XI.

¹⁶⁵ Hameršak, *Tamna strana Marsa*, str. 432-467.

PRILOZI

1. BITKA KOD ŠIPENICE!

Ranom zorom prije bijela dana,
Zapovjed je 'navalit' iz elana,
To bi jedanaestog lipnja bijela,
Na Prutu kod Šipenice-sela.
Napred momci, sad je nama poći,
I naskoro na granicu doći,
Tamo gdje su naši djedi bili,
Svojom krvi već je poškropili!
Ni hiljadu ne minu koraka,
Već pred nama bezbrojno Kozaka,
Prosula se kiša gvoždja nad nas,
Krič je: idu Austrijaki na nas!
Ali napred idu domobrani,
Ne pazeći na gvoždje, što brani,
Jurišem ti selo zauzeše,
I Kozake u bijeg natjeraše,
Tad ni jedan uzmaknuti neće!
Na konjima Rusi jurišali,
Domobrani nisu uzmicali –
Iz topova sipahu karteče,
Da po zraku Kozak s'konjem lijeće.
Juri Kozak al ga više nema!,
Tad se Čerkez na juriš sprema
Čerkezi se malo naučiše!
Veće svoje glave izgubiše.
Napred momci ima mjesta sada
Nestala je Kozačka veće brada.

Nikolajevića plači dave,
Gdje Kozaci izgubiše glave
Traži jadan ostalog Čerkeža –
Proredi ga naša mitraljeza.
Oj Čerkezi, žalosna Vam majka,
Kad će opet na Vas začet hajka.
Domobran vas već na nišan meće.

Josip Balšec, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX.

2. OJ KOZAČE!

Oj Kozače mladi,
Što se stobom zbiva:
Domobran te hvata,
Pred satnika riva.

Tamo tebe vode,
Da on tebi sudi,
Za nedjela tvoja,
Ti hajduče hudi.

Palio si sela,
Bukovinom haro,
Ljubio si žene,
I djevojke varo.

Satnik njemu veli:
– U ropstvo češ iti,

Radit češ zemlju,
A ne hajduk biti.

Josip Balšec, *Sudrug*, I/1915., br. 1 od 25. IX.

3. PROLJEĆE

Sunce zlaćanim svojim sjajem
Golemu prirodu budi iz sna,
Daje joj snagu i život novi;
Preporođuje ju s temelja – dna.

Cvijeeće miriše, ptičice poju,
Potočić srebrnim glasom žubori,
Šume se zelene, livade buje;
Svud pjesma slobode se ori!

Sva priroda bujna i krasna
Milinom svojom opaja – miriše,
Tek jedna duša – stvorak njezin;
Osamljen – tužno i bolno uzdiše.

O ljudi, ljudi u vama je zima
Kruto vam srce – ledeno – o Bože!
Ni sjajna zraka slobode i mira
U dušu vašu prodrijet ne može!

Sunce slobode – ljubavi i mira
Ipak će jednom snažno da sine

Svi ljudi tad braća će biti
Preporođeni iz sna i tmine!

Branko Mance, *Sudrug*, III/1917., br. 52 od 24. V.

4. NEVJERNOJ LJUBI

Prije rata onih dana
Bila si mi vila
Uvijek mome srcu bila
Ljubazna i mila.
Kada pođoh na ratište,
Gdje sad branim kralja,
Počela si drugog ljubiti,
Radit što ne valja.
Moje lice, koje Ti je
Nekad bilo milo
Zamjeni ga ništavilom
Koje ti je gnjilo.
Kad sam stao među ljude,
Bio sam Ti dika:
Kakva pred te sad dolazi
Zamazana slika.
Sad vidiš koliko je
Bilo u te vjere
Sve na svijetu prevršile
Tvoje strasti mjere.
Je'l se sjećaš moga lica
I mog milovanja,

Doživjeti kakvoga ćeš
Sada jadovanja!
Jer rugoba nad ljepotu
Nikad ne će doći
I nevolja tvoja s tebe
Nikad ne će proći.
Ljubav našu porušila
I drugom je dala
Preko pakla jošte dublje
U grjehotu pala.
Je li znadeš, da je ljubav
Najnježniji cvijet
Svakog onog tko ju mijenja,
Ruglom zove svijet!
Znaš kako si zaklela se,
Vjernost mi zadala,
Sa najgorim sad čovjekom
U ruglo si pala.
Vjerna meni kak si bila
Tako ćeš i drugom.
Život gadni ti ćeš svršit
Sa najvećom tugom.
Ljubi dalje skitalicu
Neka ti je drag
Za me više drugo nijesi
Već rogati vrag.

Matujec, *Sudrug*, I/1917., br. 67 od 6. X.

5. IZ NEKOG CIKLUSA

IV.

Amfiteatar!
Kakva nije bilo
Za najjaćih
Cara,
Nit'će biti,
Nit' u vječnom
Carskom
Rimu;
Golem,
Na dva sata hoda
U duljinu razaviti
Preda mnom leži
Tu dugoljast.
Na boćini njeg'voj
Stojim
Stepenice u arenu
Brojim,
U dno drage
Tu arena
Gledaoci tu su borci
Svaka stranka
Pol
Imade stepenica,
S njih si sad

Jedna drugoj
Mjesta otimlje:
Prek' arene
Smrt si šalju
Hiljadama vrućih zrna –
Oj areno
Smrti crna!

Sve se giblje,
Sve talasa
A najviše
Evo gle lijevo,
Gdje se dodiruju stepenice,
Ondje ruju dušmani
Jedan
Drugom
Prsa ploha
Da probiju u dušmanske
Krstе.
Gle tu desno!
Tam je odsječeno
Borilišta strašnog
Komad
Cijeli – – –
Pa još
Pali?
Ne, ne Bože!
Zar može biti to? – –
Čuj! Najednom
Truba zove.
Što hoće truba?

Čuj! 'Na molitvu!
Moli družē!
Časak samo!
Divna li prizora
Sada za Boga
Gdje moli toliko
Stravljenih grudi!
Pomoć im budi! --
Čuj dolje
'Naprijed! naprijed!
Lijevo krilo!
Pali! pali
Ma i znali
Nikad više
Dok se diše
Naprijed, naprijed
Nek posvijete
Bajonete!
Jednom jošte
Žeži tamo
U to mravlje! - - -
Sada – Sada - -
Juriš – juriš - - - -
Krvave li sraze
Bajoneta i
Kolji-bodeža!

Lujina mitraljeza, *Sudrug*, III/1917., br. 45 od 7. IV.

6. SVETA NOĆ

Sve je mirno, sveta je noć
Na straži stojim samotnoj
I čekam, sveti čas će doć,
Kad se rodi spasitelj moj.

U mislima vidim krasnu
Dragu milu domaju,
Kako moji u noć kasnu
Rođenje Krista čekaju.

Stol je prostrt pun kolača,
Ovamo mi čak miriše,
Još se otac noža laća,
Da nareže jošte više.

A na slami po svoj kući
Igraju se djeca mala.
Sve radosno kliče, buči,
Radost još se povećala.

Sitne svijeće po svem selu,
Sve su kuće rasvijetljene,
Kroz noć badnju vidiš cijelu,
Borove krasne, kićene.

I crkvica mala naša
Ori pjesmom u daljini,
Svetom pjesmom sve nadmaša:
Slava Bogu na visini.

* * *

Već dva ljeta tako stražim,
No ništa mi nije žao,
Nego što mi nitko nije
Božićnih kolača slao...

Mihovil, *Sudrug*, I/1915., br. 14 od 25. XII.

7. ŽIVOT ČASNIČKOG SLUŽAKA

1.

'Teško ti je u tom ratu
Vojak biti
Al' još teže, kao služak,
Gazdi svome ugoditi.

2.

Zora je...
Vjetrić piri gorom, dolom,
Služak se na bataljon
Žuri, praznom šolom.
Kavu, mlijeko u nju toči,
Nazad ti on žurno kroči!

3.

Žuri, žuri, dok je hora
Gazda kavu piti mora
Probudi l' se, tebe nema:
Zla ti bude uspomena.

4.

Pa kod toilette,
Ti potkuri pete;
Loži peći, al bez dima
Slaba ti je domovina.

5.

Nemoj da se on rasrdi
Dim u sobi
Da mu smrdi!

6.

Podne...

Objed nosi, rukam dv'jem,
Gosin pogled, al' je nijem.
Ne će ništa da okusi,
Slab želudac ili ... Rusi?

7.

Nu tebi sad oko gine,
Bogo! al pečenke fine!

8.

Popodne je praznik Tvoj,
Goso ima posla, stoji!
Samo, da ne dođu ... gosti,
Naspat se možeš dosti!

9.

Sunce zašlo, mrak je tu
Brzo nosi večeru!

'Tovarnjak' zar opet bijedan¹⁶⁶
Proganja nas cijeli tjedan!?
Nisi mi baš kriv sam ti,
Moraš ali šutjeti.

10.

Cijelu noć je goso budan,
Ne pita te, jel' si trudan?
Kava, čaj i Glühwajn,¹⁶⁷
Mora biti, al baš fajn!

11.

Magla s' diže, rudi zora,
Gazda sada leći mora!

12.

Ali čujte, razne lole!,
Služaka od stare škole:
'Štujte oficira svoga,
Odmah iza Gospod Boga
Dobar život, braćo moja,
Pfeifendeckli svakog broja!'¹⁶⁸

13.

Ne mislim al' pod time,
.... Iz novije ere,

---

¹⁶⁶ Tovarnjak je inače tovarni konj, no kako se za ručak jela »fina pečenka«, ovdje se možda ne misli na staru konjetinu nego na neko drugo meso slabije kakvoće.

¹⁶⁷ Glühwein – kuhano vino, iz njemačkoga.

¹⁶⁸ Pfeifendeckel – izvorno poklopčić na luli, ovdje topli naziv za časnčkog služaka, iz njemačkoga.

Gospode kadeta
..... putzere!¹⁶⁹

Imbro Jambrek, *Sudrug*, I/1915., br. 6 od 30. X.

8. ODA GRAHU..!

I.

Mi, robovi Tvoji, do nogu ti – padamo
Klanjajuć se Tebi, o silni i veliki;
I milosti Tvoje sada se nadamo,
Ter nada si naših, čežnjâ nam dalekih.

II.

U bludnji smo bili, zabacivši Tebe;
Izdali Te, kô Juda je Krista;
Nemilost smo Tvoju navukli na sebe
Al' trpjeli smo zato godina trista.

III.

U danu si tih, blag i miran,
Uzvišeno ti čelo krasi strpljivost – Joba
Simbol si dnevne nam filharmonije – nijesi tiran,
Al' u noći kô Zeus, gromovnik – silan.

---

¹⁶⁹ Putzer – također časnički služak, ali s ozbiljnijom konotacijom, u kojoj je naglašeniji služinski odnos.

IV.

Milostiv budi i smiluj se sada,
Sretni su oni, koji Te imahu;
Stog usreći i nas zapuštena stada
O, Ti lijepi, slatki – bijeli grahu!...

Miš, *Sudrug*, III/1917., br. 68 od 26. X.

9. KAKO ŽENE SAD KOD KUĆE ŽIVE

Nedavno sam na dopustu bio,
Bože dragi, što sam sve vidio!
U selu mom sve se promijenilo,
Nije više, što je prije bilo.

Bože mili, velikoga čuda,
Je li tako po Hrvatskoj svuda?
Govori se, čujem više puta,
Da kod kuće nesreća je ljuta;
Kuću, blago nitko ne timari,
Sad su žene tamo gospodari.
Vidio sam. Zlo će biti veće,
Ako ti se zapriječiti ne će.

Mnogoj ženi nije ništ do rata
Hoće'l muža ubiti granata.
Od birtije ide do birtije,
Časti svakog, samo nek se pije;
Pa još pjeva: 'Nigdje takvog raja,

Ne daj Bože, samo ratu kraja.
Uživajmo, baš je lijepa zгода,
Kad muž dođe, ode nam sloboda!’

Dnevno tako to se tjera kera
Rusa uz to ima za švalera.
Ali neka! Bog će dragi dati,
Da se muž iz rata kući vrati.
Govorit će žena: ’Mili mužu
Ja te ljubim ko u vrtu ružu’.
A on ljubav da s ljubavlju vrati
S kolcem će je slatko milovati.

Gavril Miljanović, *Sudrug*, III/1917., br. 38 od 17. II.

10. IMAM TE RAD

Imam te rad,
Kak propisno pakovanu krušnu torbu,
Kak cinder, koji je sav od aluminija,¹⁷⁰
Kak dopusnicu koja za Zagreb vrijedi,
Kak službovodećeg narednika sa fasungom,
Kak službu prije polnoći,
Kak rusku šarafnelu kad šlapi, a ne explodira,¹⁷¹
Kak minu koja pred postav padne,
Kak Ruse, kad sami na sebe propisno pucaju,

---

¹⁷⁰ Cinder – od njemačkoga Zünder, ovdje košuljica (stijenka) granate.

¹⁷¹ Šarafnela – iskrivljeno od šrapnel.

Kak peć od konzervi, koja se ne kadi,
Kak novine najviše četiri dana stare,
Kak paket s doma, propisno težak,
Kak špange na slabo svezane,¹⁷²
Kak kiselo zelje
Imam te rad.

Mihovil, *Sudrug*, II/1916., br. 27 od 15. IV.

POPULAR CULTURE GOES TO WAR – *SUDRUG* (»COMRADE«),
A TRENCH JOURNAL OF THE ZAGREB-SEATED 25TH HOME GUARD
INFANTRY REGIMENT (1915–1918)

A b s t r a c t

In many ways, Croatian experience of the First World War has for decades been a neglected theme. Among other things, a total of five trench journals (Feldzeitungen, bojni listovi) are known to have had existed, but only that of the Zagreb-seated 25th Home Guard Infantry Regiment, the *Sudrug* (Comrade), is almost completely preserved, and available on the Croatian State Archives website.

Starting on September the 25th 1915 and ending on October the 24th 1918, a total of 84 issues of *Sudrug* have been published, varying from 4 to 16 pages, and probably with a circulation of less than 100 specimens. Projected rate of publication was once a week, which was mainly sustained, apart from the serious setbacks caused by the 1916 Brusilov and the 1917 Kerenski offensive, and also by the 1918 fighting on the Italian front.

As the journal was conceived under the auspices of the 25th Home Guard Infantry Regiment Headquarters, for most of the time edited by one Ivo Klučka, Oberleutnant in der Reserve and otherwise a highschool teacher of Croatian and

---

¹⁷² Špange – austrougarska stegovna kazna vezivanjem.

Classic languages, all of the available 1915–1917 issues were printed somewhere on the Russian front (probably in the close vicinity of the Regimental Headquarters), while the preserved 1918 issues were printed by the Austro-Hungarian 11th Army press department in the occupied region of Italy.

Apart from Klučka, who had been a lesser known teacher without registered civilian bibliography, only several of the contributors were to a degree notable individuals, all of them at least for a brief period serving in the 25th Regiment: writer Branimir Knežević, physician and politician Milivoj Jambrišak, biologist and geographer Rikard Kraus, lawyer and war correspondent Kosta Premužić. Practically all other contributors of *Sudrug* were either simple NCOs and common soldiers whose names don't tell us much, or they had even decided to stay hidden behind the pseudonyms.

As far as the ideological-political layer of *Sudrug* is concerned, generally it could be said that it followed the official Habsburg line, but with some alterations, presenting – or, more often, just hinting – a somewhat »nationalized«, Croatian view on the Monarchy, the armed forces in general, and the more specific Croatian national interests.

Much more elaborated was the educational layer of *Sudrug*, reporting not only on the current advances in military technology and tactics, but also on hygiene, legal questions, national history, geology etc.

Most of the epic poetry, short-stories and essays dealt with either real or fictionalised battlefield events, mainly influenced by the oral folk tradition, but some also had certain expressionist traits. As a general rule, enemy rulers were frequently mocked at, but enemy soldiers – apart from pretty much demonized Russian Cossacks – were seldom derogatory treated.

Similarly, lyric poetry of *Sudrug* was more often on the rather simplified romanticist track, including two or three possible cases of avantgardism. Themes and tones vary from the expected (patriotism, perseverance, vengeance of fallen comrades, devotion to family, religious consolation...) to rather unexpected ones (meaningless suffering, pessimism, betrayal by beloved persons, unconditional pacifism...). Although not decisive, such a shift is clearly discernible as the war progressed.

Particularly revelatory is a large section dedicated to humour, as the jokes and funny verses (mainly in the Croatian kajkavian dialect) tended to convey both

happy and unhappy moments of the soldier's life, ranging from lice and monotonous food to fatherly commanders and home leave. Interestingly, the absence of women was not so much coped with eroticism, as with misogynistic utterances of a sort, culminating in a description of a would be physical punishment of an unfaithful spouse.

Also, most issues of *Sudrug* contained a section dedicated to the more serene regimental news such as decorations or promotions, and also to the memorial activities, such as the regimental frontline cemeteries and the Zagreb-seated regimental museum.

Finally, there was also an enigmatics section, some of the correct answers bringing cigarettes, pocket watches and other officer-donated prizes.

In spite of the primitive printing technique (»hctography«), many of the issues were illustrated with Art Nouveau vignettes, heraldic variations, caricatural portraits and even some short comic cartoons.

Presumably, as the *Sudrug* had not been significantly distributed outside the battlefield and the 25th Regiment, its content was outside regular censorship as well as out of traditional high culture criteria. Although neither the contributing circle nor the reception of *Sudrug* had been as wide as the editors hoped for, it seems that the position of the journal – in spite of all the casualties, including the wounded Klučko – was unproblematic all the way until the second half of 1917, when trends of war weariness and decaying complement numbers irreversibly gained the upper hand.

All in all, *Sudrug* is judged to be an early Croatian manifestation of popular culture (as defined by Dean Duda), thus also representing a possible window to the oral culture world of illiterate soldiers, a window that certainly should be compared to other sources.

Key words: Austro-Hungary; Croatia; World War I; home guard; military magazines; pop culture